

КОРОТКИЙ НАРИС ДІЯЛЬНОСТІ УПА ТА ЇЇ ЗАПІЛЛЯ НА ПЗУЗ І В ПРИЛЕГЛИХ РЕГІОНАХ У 1943—1946 РР.

З відродженням Української держави значно поживалися дослідження, вивчення та висвітлення колись заборонених тем української історії. Однією з них є діяльність у часи Другої світової війни та після її закінчення «організацій українського визвольного руху 20—50-х років ХХ ст.»¹, а зокрема його основної збройної сили — Української Повстанської Армії (УПА).

Потреба розкрити цю тему впливає з державницького спрямування визвольного руху, а також із комплексу суперечностей, пов'язаних з ним. Актуальною проблемою є відображення всього розмаїття складових частин УПА та обставин її діяльності в окремих регіонах, що істотно впливали на загальний характер збройної боротьби.

Наша робота висвітлює військову, організаційну, адміністративну діяльність УПА та її запілля (підпільних, політичних структур ОУН і НВРО²) на Волині, Поліссі (ПЗУЗ³) і в прилеглих регіонах (ПСУЗ⁴ тощо). Період, який пропонуємо розглянути, охоплює чотири (воєнні та повоєнні) роки, починаючи від 1943 р. — часу створення УПА — і закінчуючи 1946 р. — роком завершення організованої збройної боротьби і переходу до нових форм збройно-підпільного опору.

¹ Назву подано згідно з Указом Президента України від 14.10.2006 р. за № 879 «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення» (<http://www.president.gov.ua/documents/5098.html>).

² Організація Українських Націоналістів (ОУН); Народно-визвольна революційна організація (НВРО).

³ Північно-Західні Українські Землі; за організаційним (крайовим) поділом українських етнічних земель — територія Волинської, Рівненської, Житомирської і західної частини Київської областей України та південні райони Берестейської і Поліської областей Білорусі.

⁴ Південно-Східні Українські Землі у 1943 р. включали охоплену діяльністю проводу ОУН територію центральних, південних та східних регіонів України. Основним тереном діяльності УПА на ПСУЗ були Кам'янець-Подільська, Вінницька та південна частина Київської області.

Історіографія окресленої теми дає певне уявлення про перебіг і обставини подій. Проте офіційна радянська історіографія розглядала діяльність УПА та запілля на окресленій території лише у працях, присвячених викриттю «злочинної діяльності українсько-німецьких націоналістів» під час Другої світової війни⁵. Крім того, майже не розглядався післявоєнний період.

Водночас, українська історіографія (головно дослідники, які проживали за межами України) розглядала діяльність УПА та запілля в цьому регіоні фрагментарно — в контексті загальнонаціональної визвольної боротьби. Тривалий час основу української історіографії складала праця Миколи Лебеда, Петра Мірчука, Лева Шанковського, Ю. Тиса-Крохмалюка, які за власною участю у визвольному русі та на основі документальних і мемуарних свідчень найширше висвітлили діяльність повстанської армії та ОУН в Україні⁶.

Новаторською працею став бібліографічний огляд М. Бойка⁷, де один із найбільших розділів представляє діяльність збройних формацій, зокрема УПА, на Волині у 1941—1945 рр. Автор, не претендуючи на історично-наукову монографію, розробив методичну схему для майбутніх дослідників збройної боротьби.

У 1973 р. почало працювати видавництво «Літопис УПА». На основі збережених архівів та підготовлюваних мемуарів до початку 1990-х рр. вийшло два десятки томів «Літопису Української Повстанської Армії». Декілька з них безпосередньо стосувалися діяльності УПА на ПЗУЗ⁸.

Від початку 90-х рр. ХХ ст., коли з'явилася можливість ознайомитися з комплексом документів українського визвольного руху та радянських партійно-адміністративних і спеціальних органів, котрі

⁵ Беляев В., Рудницький М. *Під чужими прапорами*. — Київ, 1956; Даниленко С. Т. *Дорогою ганьби і зради*. — Київ, 1972; Дмитрук К. *Безбатченки*. — Львів, 1974; Чередишченко В. П. *Анатомія зради*. — Київ, 1978; Лихолат А. В. *Націоналізм — враг трудящихся*. — Москва, 1986; Давиденко В. А. *«Українська Повстанча Армія»: шлях ганьби і злочинів*. — Київ, 1989.

⁶ Лебедь М. *УПА*. — Мюнхен, 1946; Мірчук П. *Українська Повстанська Армія, 1942-1952*. — Мюнхен, 1953; Шанковський Л. *Українська Повстанча Армія*. — Вінніпег, 1953; Тус-Крохмаліук Ю. *UPA warfare in Ukraine*. — New York, 1972.

⁷ Бойко М. *Бібліографічний огляд збройної боротьби Волині*. — Торонто, 1976.

⁸ *Літопис Української Повстанської Армії*. — Торонто, 1976. — Т. 1: *Волинь і Полісся: німецька окупація*. — Кн. 1: *Початки УПА: Документи і матеріали; Там само*. — Торонто, 1977. — Т. 2: *Волинь і Полісся: німецька окупація*. — Кн. 2: *Там само*. — Торонто, 1984. — Т. 5: *Волинь і Полісся: німецька окупація*. — Кн. 3: *Спомини учасників*.

ще донедавна були заховані у спецфондах державних і відомчих архівів, науковці в Україні та в інших країнах змогли розпочати глибше дослідження повстанської боротьби й пов'язаних із нею подій та процесів в Україні у 1940—1950-х рр. Публікації документів і матеріалів з цієї тематики прислужилися І. Білас, В. Сергійчук, Ю. Шаповал та інші фахівці⁹.

Вагомий внесок у наукове опрацювання проблеми зробили члени групи з дослідження депортацій українського населення, на чолі з Ю. Сливкою (Львів)¹⁰, та члени робочої групи при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА під орудою проф. С. Кульчицького (Київ)¹¹. На окрему увагу заслуговує підсумкова публікація другої групи, де здійснено спробу всебічно розглянути ключові питання щодо діяльності визвольного руху, які викликають найгостріші дискусії в українському суспільстві¹².

За роки незалежності в Україні вийшло друком більше двадцяти томів «Літопису Української Повстанської Армії» старої та нової серій. Частина з них стосується розглядуваної тематики, а другий і восьмий томи нової серії стали базовими для нашого нарису¹³.

⁹ Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953.* — Київ, 1994. — Т. 2; Сергійчук В. *ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали.* — Київ, 1996; Сергійчук В. *Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали.* — Київ, 1998; Сергійчук В. *УПА та радянські партизани.* — Київ, 2001; Сергійчук В. *Український здвиг: Волинь. 1939-1955.* — Київ, 2005; Сергійчук В. *Український здвиг: Поділля. 1939-1955.* — Київ, 2005; Сергійчук В. *Український здвиг: Наддніпрянина. 1939-1955.* — Київ, 2005; Шаповал Ю. *ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947).* — Київ, 2000; *Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади.* — Львів, 1993. — Т. 1; *Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади.* — Львів, 1997. — Т. 2.

¹⁰ *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади.* — Львів, 1996. — Т. 1 (1939-1945); *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади.* — Львів, 1998. — Т. 2 (1946-1947).

¹¹ Здіорук С. І., Гриневич Л. В., Здіорук О. І. *Покажчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945–1998 рр.).* — Київ, 1999; *Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. Анотований покажчик фондів УПА (1942–1946).* — Київ, 1999. — Вип. 1; *Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України (1941-1957). Анотований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбилася боротьба з УПА.* — Київ, 2000. — Вип. 2; *Кокін С. А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ.* — Київ, 2000; *Проблема ОУН-УПА. Попередня історична довідка.* — Київ, 2000.

¹² *Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси.* — Київ, 2005.

¹³ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Торонто-Львів, 1992. — Т. 23: *Медицина опіка в УПА; Літопис Української Повстанської Армії.* — Торонто-Львів, 1997.

Після того як науковці одержали доступ до значного масиву архівних документів, активізувалася підготовка монографічних робіт¹⁴. Їхні автори ставлять багато нових запитань, зокрема: як вплинуло на ліквідацію визвольного руху використання радянськими спецорганами псевдопідрозділів ОУН і УПА¹⁵, як діяла розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА¹⁶. Окремі праці розглядають тактику повстанської армії¹⁷, конфлікти в ОУН¹⁸, фінансову діяльність націоналістичного підпілля¹⁹ та подають довідкову інформацію про український визвольний рух²⁰.

Українські історики, спираючись на архівні джерела, наводять також важливі статистичні дані про репресії щодо цивільного населення, зокрема родин учасників визвольного руху. У деяких роботах

- Т. 27: Роман Петренко («Юрко», «Омелько»). За Україну, за її волю (Спогади); Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 1995. – Т. 28: Марія Савчин («Марічка»). Тисяча доріг (Спогади); Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто–Львів, 2001. – Т. 32: Медична опіка в УПА. – Кн. 2; Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1995. – Т. 1: Видання Головного Командування УПА; Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля, 1943–1944; Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 2001. – Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України, 1943–1959; Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 2002. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформативні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ, 1943–1959. – Кн. 1: 1943–1945; Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 2002. – Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформативні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ, 1943–1959. – Кн. 2: 1946–1947; Літопис УПА. Нова серія. – Київ–Торонто, 2006. – Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля, 1944–1946.
- ¹⁴ Косик В. Україна під час Другої світової війни. 1938–1945. – Київ–Париж–Нью-Йорк–Торонто, 1992; Кентій А. В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. – Київ, 1999; Кентій А. В. Українська Повстанська Армія в 1946–1953 рр. – Київ, 1999; Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50 років ХХ століття. – Львів, 2000; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – Київ, 2002; Стародубець Г. М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941–1943 рр.). – Тернопіль, 2002; Стародубець Г. Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 – поч. 1946 років). – Тернопіль, 2006.
- ¹⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. – Київ, 1994. – Т. 1.
- ¹⁶ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). – Київ, 2006.
- ¹⁷ Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. – Минск–Москва, 2000.
- ¹⁸ Дзюбак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941–1944 рр.). – Київ, 2005.
- ¹⁹ Клименко О. О. Прошові документи ОУН (бофони) 1939–1952 років. – Тернопіль, 1999.
- ²⁰ Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник. – Нью-Йорк, 1994; Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49. Довідник другий. – Нью-Йорк, 1995.

аналізують події в окремих регіонах та на основі конкретних відомостей досліджують їхні обставини. Вчені торкнулися важких питань українсько-польських відносин періоду Другої світової війни, зокрема протистояння УПА та Армії крайової (АК) на Волині²¹. Цій же проблематиці було присвячено декілька міжнародних семінарів²² і один із томів спільного польсько-українського видання, яке вводить у науковий обіг комплекс невідомих документів з архівів спеціальних служб²³.

Заслуговує на увагу поява останніми роками праць неукраїнських істориків, які розкривають маловідомі широкому загалу сторінки історії Радянського Союзу, Польщі та України ХХ ст. крізь призму діяльності організацій українського визвольного руху²⁴.

Отже, науковці вже напрацювали певний історіографічний доробок з окресленої тематики. І ми сподіваємося, що запропонований нарис сприятиме подальшому накопиченню інформації про діяльність УПА та допоможе неупереджено осмислити складні й драматичні події минулого.

* * *

Беручись до висвітлення початків УПА, необхідно розставити деякі орієнтири та дати відповідну інтерпретацію подіям.

Отже, йдеться передовсім про створення Організацією Українських Націоналістів Самостійників-Державників (ОУНСД)* повстанської армії. Цей факт, вважаємо, продовжує попередню діяльність

²¹ Льюшин І. І. *ОУН—УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів)*. — Київ, 2000; Льюшин І. І. *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*. — Київ, 2001; Сергійчук В. *Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації*. — Київ, 2003; *Волинь і Холмищина 1938—1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*. — Львів, 2003.

²² *Україна—Польща: важкі питання*. — Варшава, 1998. — Т. 1—2; *Україна—Польща: важкі питання*. — Варшава, 1998. — Т. 3; *Україна—Польща: важкі питання*. — Варшава, 1999. — Т. 4; *Україна—Польща: важкі питання*. — Варшава, 2000. — Т. 5.

²³ *Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942-1945. Частина перша*. — Варшава—Київ, 2005. — Т. 4.

²⁴ Богун А. *Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы*. — Санкт-Петербург, 2004; Motyka Grzegorz. *Ukraińska partyzantka 1942—1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstanczej Armii*. — Warszawa, 2006.

* Таку назву організація ОУН під проводом Степана Бандери прийняла на III Конференції Проводу ОУН у лютому 1943 р. На III Надзвичайному великому зборі ОУН у серпні 1943 р. було повернуто стару назву.

ОУН на військовій ниві. Період до весни 1943 р., на нашу думку, був генезовим етапом, етапом зародження УПА в лоні політичної формации ОУН. Однак її поява як окремої військової структури під проводом ОУНСД на терені Волині й Полісся припадає на ранню весну 1943 р. З цього приводу у вступі до постанов III Надзвичайного великого збору (III НВЗ) ОУН від серпня 1943 р. зазначалося: «Провід ОУН на III-й Конференції в лютому 1943 р. зважив стан внутрішніх сил ворога, розглянув зовнішні політичні обставини і ствердив, що настали сприятливі обставини для військової дії. Після цього на терені Полісся і Волині виступили перші збройні відділи Української Повстанської Армії (УПА). З того часу оборону українського населення Полісся і Волині взяла на себе українська військова сила. УПА, крім завдань самооборони, прийняла зразу також завдання кадрової організації майбутньої Української Народної Армії»²⁵.

Навесні 1943 р. вже існували «збройні відділи ОУН Бандери», які, перерісши масштаби організаційних боївок, після військово-політичних рішень Проводу ОУНСД почали оформлюватись у структурні військові підрозділи*. До них слід зарахувати відділи під командуванням Сергія Качинського — «Остапа», Івана Литвинчука — «Дубового», Григорія Перегіняка — «Коробки»**, Никона Семеняка — «Яреми», Івана Климишина — «Крука», Олексія Брися — «Аркаса», Ярослава Ждана — «Острого», Петра Кухарчука — «Дороша» та ін.

Під час німецько-нацистської окупації України територія Волині й Полісся опинилася на крайньому північному заході створеного окупантами Райхскомісаріату Україна. За організаційним поділом території України ОУНСД, ці регіони складали ПЗУЗ. Географічне розташування та природний ландшафт терену сприяли веденню партизанської війни.

²⁵ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби. 1929–1955. Бібліотека українського підпільника. — Б. м., 1955. — Ч. 1. — С. 97.

* Організування на Поліссі в жовтні 1942 р. військовим референтом Рівненського обласного проводу ОУН «Остапом» збройних груп постановою Української головної визвольної ради (УГВР) від 30 травня та Святочний наказ Головного командира УПА Романа Шухевича — «Тараса Чупринки» від 14 жовтня 1947 р. визнали «початком нових форм визвольно-революційного руху» — УПА. Днем постанови УПА визначено 14 жовтня 1942 р.

** Збройний відділ під командуванням «Коробки» у виданні політичного відділу УПА — часописі «До зброї» за липень 1943 р. названо першою сотнею УПА.

Навесні 1943 р. на ПЗУЗ законспіровано діяв крайовий провід ОУНСД, до якого входили: провідник Дмитро Клячківський — «Охрім»; політичний референт Яків Бусел — «Галина»; референт Служби безпеки (СБ) Василь Макар — «Безрідний». При проведенні у форматі військової референтури діяв заснований ще 1942 р. крайовий військовий штаб на чолі з військовим референтом поручником Василем Іваховим — «Сомом» («Сонарем»).

Частину території ПЗУЗ своєю діяльністю охоплювала підпільна організаційна мережа (сітка) ОУНСД, що підлягала крайовому прововоду й ділилася на прив'язані до відповідних адміністративно-територіальних утворень, рівні: області, округи (повіти), надрайони, райони, підрайони, кущі. Найнижчою ланкою підпілля була станиця* ОУНСД, до якої входило до кількох десятків членів і кандидатів організації та членів жіноцтва і юнацтва ОУН. Станиця звичайно діяла в одному селі або закладі в місті.

На всіх рівнях сітки підпільною діяльністю керували місцеві проводи ОУНСД. До їхнього складу, крім керівника-провідника, входили референтури: суспільно-пропагандистська, організаційна, СБ, військова, жіноцтва, юнацтва, зв'язку, господарська. Очоловані референтами місцевих проводів референтури мали свої підреферентури. Спершу в організаціях, через брак кадрів, члени проводів нерідко очолювали кілька референтур одночасно. Чисельність ОУНСД на початку 1943 р. на ПЗУЗ складала декілька тисяч осіб. Згодом кількість її членів та, особливо, прихильників (симпатиків) значно збільшилася.

Події Другої світової війни відчутно вплинули на економічну, соціально-політичну та військову ситуацію на Волині й Поліссі. Поразки нацистської Німеччини на фронтах призвели до збільшення збору харчових контингентів та насильного вивезення молоді на роботи до Райху. Пасивний спротив місцевого населення поряд з підпільною і, подекуди, партизанською діяльністю радянського, польського та українського рухів викликали жорстокі каральні дії окупаційної адміністрації, яка залучала для цього місцеву українську допоміжну поліцію**. Проте поліція стала відмовлятися від

* Залежно від кількості членів, станиця могла додатково ділитися на осередки по 3–5 осіб.

** Тут назву вжито як загальну щодо всіх військово-поліційних підрозділів, у яких більшість складала українці.

участі в акціях проти цивільного українського населення, через що чимало поліцистів зазнали репресій.

До значного загострення військово-політичної ситуації на ПЗУЗ призвів ініційований ОУНСД «вихід в ліс» української допоміжної поліції у березні—квітні 1943 р., який спровокували німецькі репресії та радянські розвідувально-диверсійні заходи. Загальна чисельність поліцистів, які покинули службу, складала 3—5 тис. осіб. Багатьох утікачів було з часом залучено до новоствореної повстанської армії. «Це були, — за словами старшини штабу УПА полковника М. Омелюсіка, — основні кадри сяк-так вишколених людей для розгортання більших відділів УПА»²⁶. Окупаційна німецька адміністрація у відповідь на відхід українських поліцистів набрала на службу поляків, котрих відразу почала використовувати для жорстокої пацифікації українських сіл. Ця обставина стала передумовою майбутнього польсько-українського конфлікту.

По виході «в ліс» на основі досить розгалуженої підпільної організаційної мережі розгорнулося творення військово-партизанських структур ОУНСД. У різних місцевостях Волині й Полісся утворилися боївки, ватаги, групи, сотні та загони. Цей процес вимагав від організації усіх її сил та енергії. Будували й обладнували лісові табори, організовували господарські структури. Розпочався справжній військовий вишкіл.

У квітні—травні 1943 р. збройні відділи ОУНСД стали офіційно вживати назву Українська Повстанська Армія. На основі крайового військового штабу на ПЗУЗ формується Головна команда (ГК) УПА. Першим Головним командиром УПА став поручник Василь Івахів — «Сом» («Сонар»), начальником штабу УПА — поручник Юліан Ковальський — «Гарпун», ад'ютантом штабу — хорунжий Семен Снядецький — «Сірко». На жаль, 13 травня 1943 р. «Сом», «Гарпун» і «Сірко» загинули в сутичці з німецьким військовим підрозділом біля с. Черниш Колківського району. Обов'язки Головного командира УПА перебрав провідник ПЗУЗ Дмитро Клячківський — «Клим Савур» («Охрім») ²⁷.

²⁶ Літопис УПА. — Т. 1. — С. 26.

²⁷ Формально це зафіксовано 15 травня 1943 р. Див.: Вовк О. Василь Івахів — перший Командир Української Повстанської Армії // *Визвольний шлях*. — Лютий 2003. — Кн. 2 (659). — С. 10—16.

На основі військових штабів, які діяли при обласних та окружних проводах ОУНСД, організуються територіальні штаби УПА. Впроваджується військовий суд УПА. У травні 1943 р., про що свідчить підпис під текстом відозви «Українці!», фіксується формальне політичне відокремлення Головної команди УПА від крайового проводу ОУНСД на ПЗУЗ. Головна теза відозви: «Український народ висилає на боротьбу за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД) [...] Українську Повстанчу Армію (УПА)»²⁸. У відозві також виражено безкомпромісне ставлення до інших українських самостійницьких рухів.

Існує потреба визначити характер діяльності УПА на ПЗУЗ та в інших регіонах: була вона партизанською чи повстанською? Відповідно до класифікації збройної боротьби («партизанки») ²⁹, яку запропонувало керівництво ОУН і УПА: «Партизанка у поневоленого народу є з правила початковою стадією, або частиною “великої війни” народного повстання, коли той узброєний нарід творить правильну армію»³⁰. За іншим визначенням, партизанська діяльність («партизанка») може існувати як частина діючої армії в тилу ворога або як діяльність повстанців «на рідній землі». «Парт[изани] мусять мати за собою населення, або армію»³¹. Отож, діяльність УПА, вочевидь, слід кваліфікувати як повстанську, або іншими словами, — як певну стадію та специфічну форму партизанських дій, оскільки вона обмежувалась етнічними українськими землями, мала за собою автохтонне населення, а не регулярну армію, та сама намагалася перетворитися в регулярну військову структуру.

Від травня 1943 р. відомо про діяльність перших, доволі великих, більших від 500 осіб, повстанських формувань. Серед них: Перша група УПА під командуванням Івана Литвинчука — «Дубового», Українська повстанча група «Озеро» під командуванням Юрія Стельмашука — «Рудого» і загін «Котловина» під командуванням Степана Коваля — «Юрія Рубашенка». Усі вони діяли на

²⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. — С. 3–4.

²⁹ Підходи керівництва ОУН і УПА до класифікації збройної боротьби викладені в інструкціях: Партизанка. Що це є партизанка? // Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО). — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 39. — Арк. 11–16; Партизанка (історія, назва, слово) // Там само. — Арк. 8–10.

³⁰ Там само. — Арк. 11.

³¹ Там само. — Арк. 9.

Поліссі — на Костопільщині, Ковельщині та Колківщині відповідно. Менші за чисельністю формування поставали також на Волині. На Володимир-Волинщині—Горохівщині організовується загін «Січ» під командуванням Порфирія Антонюка — «Сосенка». На півдні Рівненської області і на Кременеччині створюються загони під командуванням Дмитра Казвана — «Черника», Євгена Басюка — «Чорноморця», Івана Клімишина — «Крука» та інших командирів. Названі формування стали основою організованих у другій половині літа груп УПА та Воєнних округ (ВО) запілля.

Від самого створення збройні відділи УПА розпочали активну військову діяльність. Здійснювали напади на економічні, транспортні, адміністративні та військові об'єкти. На короткий час захоплювали цілі містечка (головно поліські районні центри): Володимирець, Степань, Висоцьк, Дубровицю, Людвипіль, Деражне, Олику, Цумань, Горохів. Звільнене загоном «Котловина» від німецької адміністрації містечко Колки перебувало під контролем УПА та запілля до листопада 1943 р. В одній із засідок, організованих 2 травня 1943 р. на шляху Ковель—Брест відділом із сотні під командуванням Тихона Зінчука — «Кубіка», загинув шеф СА (Sturmabteilung³²) генерал Віктор Лютце. Навесні значно почастишали збройні сутички з радянськими та польськими партизанськими формуваннями.

Організацією збройних відділів ОУНСД зайнялися військові референти, провідники різних щаблів теренової сітки, а також колишні командири української допоміжної поліції. Проте брак старшинських кадрів спонукав залучати до роботи старшин армії УНР та Червоної армії (ЧА), які перебували на Волині й Поліссі, навіть якщо останні не були українцями. Для підготовки власних військових кадрів наприкінці весни 1943 р. при більшості груп та загонів УПА були організовані вишколи — підстаршинські школи. 27 квітня такий вишкіл було розпочато при Першій групі УПА. 30 травня підстаршинська школа ім. Головного отамана Симона Петлюри* почала діяти при загоні «Січ» на Володимир-Волинщині. По закінченні таких кількатижневих вишколів повстанська армія отримала перші власні підстаршинські кадри. Їх відразу направили

³² Нім. — «штурмові загони».

* У липні 1943 р. отримала криптонім «Світлана».

до діючих і щойно створюваних відділів у ролі військових інструкторів (вишкільників) чи командирів підвідділів.

Улітку 1943 р. військово-адміністративна діяльність ОУНСД та УПА охоплювала все більші регіони Волині й Полісся. Німці, «замурувавшись» у містах і більших селищах, з'являлися в сільській місцевості лише вдень і в супроводі сильних відділів жандармерії та допоміжної польської поліції*. Однак на заваді поширенню діяльності УПА й ОУНСД, крім німців, стали, переважно на Поліссі, великі радянські та менші польські партизанські формування, налаштовані вороже до українських самостійницьких ідей. Серед радянських формувань були Рівненське партизанське з'єднання (командир — Володимир Бегма), Чернігівське з'єднання (командир — Олексій Федоров), Сумське з'єднання (командир — Сидір Ковпак), Житомирське з'єднання (командир — Олександр Сабуров). Серед польських формувань — підрозділи АК та національні відділи, що долучилися до з'єднань радянських партизанів. Для УПА розпочалася виснажлива «трифронтна боротьба» з німецькими, радянськими та польськими збройними силами.

Окремо зупиняючись на протипольській боротьбі УПА, слід зазначити, що ОУН була рішуче налаштована вигнати поляків (багато з яких були поселенцями-осадниками міжвоєнного періоду) з терену повстанських дій. Своєю чергою польський еміграційний уряд, підлегла йому наступниця Війська польського АК та інші організації не менш рішуче прагнули зберегти контроль над землями, що раніше входили до складу польської держави. Для цього за допомогою католицьких священників вони залучали польське населення. Німецькі та радянські чинники активно впливали на українсько-польське протистояння. Часто його закладниками ставало українське та польське населення. На жаль, війна розбудила серед українців і поляків давні почуття ворожнечі та помсти і спонукала сусідні народи до взаємного фізичного винищення.

Серед більших військових акцій, проведених УПА влітку 1943 р., крім постійних сутичок з німецькими поліційними підрозділами, можна виділити такі:

---

* Тут назву вжито як загальну щодо всіх військово-поліційних підрозділів, у яких більшість складала поляки.

— кількомісячний рейд відділів під командуванням Федора Воробця — «Верещаки» в Житомирську й Київську області та проведення там декількох боїв з радянськими партизанськими й німецькими поліційними підрозділами;

— наступ у липні відділів загону «Озеро» на бази Чернігівського з'єднання радянських партизанів у Маневицькому, Любешівському та Ратнівському районах;

— декілька великих боїв відділів загону «Озеро» з радянськими партизанськими підрозділами в Головненському і Вербському районах у другій половині липня;

— акція 17—19 липня Першої групи УПА у польських колоніях, де перебували відділи АК та радянських партизанів;

— успішний напад на табір радянських партизанів під командуванням Антона Одуха на Сумщині, який 24—25 липня здійснили Дубнівський і Кременецький курені групи «Енея»;

— захоплення в ніч з 19 на 20 серпня підрозділами загону «Озеро» поліського районного центру — містечка Камінь-Каширський;

— рейд і бої з радянськими партизанами в серпні на Сарненщині та Пінщині відділів бойової групи командира Дмитра Корінця — «Бористена».

Сутички УПА й теренових сільських боївок з німецькими поліційними підрозділами особливо загострилися тоді, коли німці забирали від населення хліб нового врожаю. В серпні 1943 р. німецькі поліційні війська під командуванням генерала Е. фон дем Бах-Залевського провели на Волині великомасштабні військові акції проти УПА. Це призвело до значних втрат з обох сторін та численних жертв серед цивільного населення. Окремим відділам УПА, наприклад із групи «Енея», довелося на деякий час залишити територію свого базування на півдні Волині та вирушити в інші місцевості. Деякі відділи загону ім. І. Богуна («Січ») було тимчасово розпущено.

У липні 1943 р., виконуючи настанови керівництва ОУНСД, підрозділи УПА роззброїли відділи ОУН під проводом полковника Андрія Мельника, що діяли на Кременеччині та Володимир-Волинщині. В серпні—вересні аналогічні заходи було застосовано щодо відділів Української народної революційної армії (УНРА)* Тараса

* У липні 1943 р. УПА «Поліська Січ» була перейменована на Українську народну революційну армію.

Бульби — «Боровця». Більшість вояків роззброєних формувань долучилися до відділів УПА.

У другій половині літа 1943 р. закінчився організаційний період творення УПА. Армія в процесі росту набула певних сталих форм — сотні, курені, загони, групи. Розпочався новий — державотворчий — період діяльності УПА, який можна зіставити з військово-адміністративною діяльністю Війська Запорозького часів національно-визвольної війни середини XVII ст. в Україні (полковий адміністративний устрій тощо).

Наприкінці літа на території ПЗУЗ діяльність ОУНСД і УПА після часткової розконспірації перейшла у воєнний стан. УПА розгорнула фронт, а функції запілля виконувала ОУНСД. Керувала фронтом і запіллям на території ПЗУЗ військова влада — ГК УПА на чолі з Головним командиром УПА Дмитром Клячківським — «Климом Савуром». До складу ГК УПА, крім головнокомандувача, входили: начальник — шеф військового штабу (ШВШ) полковник Леонід Ступницький — «Гончаренко» (одночасно був заступником Головного командира з військових справ); керівник політичного відділу — шеф політичного штабу (ШПШ) Яків Бусел — «Роман Галина»; комендант запілля — Ростислав Волошин — «Горбенко» (був заступником з адміністративно-організаційної роботи). Начальнику штабу УПА підлягав військовий штаб, який складався з відділів: організаційно-оперативного, розвідувального, зв'язку, постачання, вишкільного, санітарного та ін. Керівникові політичного відділу (штабу), крім самого відділу, підлягали виховно-політичні відділи груп УПА та, безпосередньо, — суспільно-політичні референтури запілля. Коменданту запілля підлягали референтури: організаційно-мобілізаційна, суспільно-політична, СБ, господарча, зв'язку, Українського червоного хреста (УЧХ) та цивільна адміністрація.

Вся територія ПЗУЗ ділилася на чотири оперативно-територіальні угруповання — ВО, в яких базувалися відповідні групи УПА на чолі з оперативно-територіальними командуваннями. ВО поділялися на нижчі ланки — воєнні надрайони (ВН), воєнні райони, воєнні підрайони, куці та станиці. Ці військово-адміністративні одиниці, створені на основі організаційної мережі ОУН, стали основою запілля УПА.

Про військово-адміністративний устрій вищих ланок запілля УПА на ПЗУЗ восени—взимку 1943 р. є такі відомості:

ВО (група) УПА «Заграва», № 01 охоплювала північну половину Рівненської області і південні райони Поліської області Білорусі. До складу округи входили ВН: Костопільський — «Долина», Сарненський — «Лісова Пісня», Столинський — «Гало», Пінський — «Болото»;

ВО (група) УПА «Богун»*, № 02, 002 охоплювала південну половину Рівненської області і Кременеччину. ВН: Корецький — «2/2» («Коліно»), Рівненський — «3/3» («Озеро»), Здолбунівський — «4/4» («Луг»), Дубнівський — «6/6» («Дуб»), Кременецький — «7/7» («Змія»);

ВО (група) УПА «Турів», № 03 охоплювала Волинську область і південні райони Брестської області Білорусі. ВН**: Луцький — «Хортиця», Володимир-Волинський — «Степ», Ковельський — «Кодак», Берестейський.

ВО (група) УПА «Тютюнник»***, № 04 охоплювала Житомирську область і західні райони Київської області. ВН (округи): Житомирський, Бердичівський, Андрушівський, Новоград-Волинський, Овруцький, Фастівський та ін.

В оперативно-територіальних командуваннях керування ВО і групою УПА належало командирів групи. Йому підпорядковувався штаб групи на чолі з начальником та адміністрація запілля на чолі з комендантом. Обов'язком начальника штабу групи була організація побуту та діяльності війська, розроблення планів військових операцій, підготовка до їхнього втілення. В штабі групи діяв політичний відділ (штаб) на чолі з політичним виховником (ШПШ). В його функції входила пропагандистська робота й політичне виховання особового складу відділів групи. Комендант запілля керував усією організаційною роботою підпілля ОУН, налагодженням, нормуванням та контролем за роботою цивільної адміністрації, мобілізацією до УПА, господарчими структурами, УЧХ й іншим на території ВО. Політичною роботою в адміністрованому терені ВО керував референт політичного відділу (також міг називатися ШПШ).

* Певний час у внутрішньоорганізаційних документах уживали назву групи (ВО) від псевдоніма її командира «Енея».

** Оскільки реформування підпілля й організація військової та цивільної адміністрації у ВН, яким територіально відповідали колишні округи ОУН, відбувалися поступово, надалі діяли надрайони ОУН.

*** У пропагандистських матеріалах називалася УПА-«Схід».

В оперативно-територіальних командуваннях груп (ВО) УПА серед перших командирів та комендантів заплілля відомі:

«Заграва»: командир — Іван Литвинчук — «Дубовий», комендант — Юрій Рибак — «Юрко»;

«Богун»: командир — Петро Олійник — «Еней», комендант — Сильвестр Затовканюк — «Пташка»;

«Турів»: командир Микола Колтонюк (Якимчук) — «Олег»*, комендант — «Ярослав Кармелюк»**;

«Тютюнник»: командир — Федір Воробець — «Верещака».

Оперативно-територіальні командування груп (ВО) УПА, за винятком ВО «Тютюнник», охоплювали своїм політичним впливом і військово-адміністративною діяльністю більшість населених пунктів на території Волині й Полісся. Проте керовані ними відділи УПА та місцеві територіальні формування (боївки, сільські самооборони) подекуди значно поступалися (чисельністю, боєздатністю) своїм супротивникам і не могли убезпечити заплілля. Недоторканим у другій половині 1943 р. заплілля могло залишатися тільки тимчасово і головно в лісистих місцевостях: Кременеччина (Антоновецька республіка), Кореччина (північна частина), Володимир-Волинщина («Січ»), Ковельщина (Скулинські ліси), Колківщина (Колківська республіка), Степанщина—Деражненщина. З цієї причини оперативно-територіальні командування, а зокрема штаби УПА, були мобільними, частково розосередженими і законспірованими. Командування груп перебувало здебільшого по хуторах і селах.

Політично-пропагандивну роботу на охоплених повстанським і підпільним рухом територіях провадили, зокрема, з допомогою періодичних і неперіодичних видань, які друкували у підпільних друкарнях крайового проводу та ВО. Керували процесом суспільно-політичні референти заплілля за участю виховників УПА. Для роботи над серійними виданнями було зорганізовано сталі осередки пропаганди, прив'язані організаційно до підпільних друкарень (технічні відділи).

Військова преса УПА на ПЗУЗ у 1943 р. представлена декількома періодичними виданнями: журнал «До зброї» ГК УПА (друку-

* Від середини вересня 1943 р. групою «Турів» командував Юрій Стельмащук — «Рудий».

** Приблизно від листопада 1943 р. комендантом заплілля ВО «Турів» був Панас Матвійчук «Криlach».

вався на території ВО «Заграва»), гумористичний журнал «Український перець» (територія Здолбунівського ВН у ВО «Богун»), газета «Наш фронт» (територія Ковельського ВН у ВО «Турів»), газета «Інформатор» (територія Володимир-Волинського ВН у ВО «Турів»).

Провідною ідеєю цих видань було здобуття Української Самостійної Соборної Держави в боротьбі з «імперіалістичними режимами» нацистської Німеччини та Радянського Союзу. Поряд з політично-пропагандистськими матеріалами, які висловлювали цю ідею, спираючись на історію національно-визвольної боротьби українського народу, у пресі УПА вміщували статті військово-технічного, політично-інформаційного характеру, а також ліричні та гумористичні твори.

Великого значення в діяльності запілля УПА набула господарська референтура. Перебування на повному забезпеченні понад 10 тис. людей вимагало потужного господарського апарату для заготівлі та постачання. Такі автономні господарські структури були створені у всіх ВО, крім «Тютюнник». Ця округа через нерозвиненість господарського апарату запілля УПА в Житомирській і Київській областях користувалася інфраструктурою ВО «Заграва» та «Богун».

Керівництво названих груп УПА майже тотожно повторювало склад Головної команди УПА. Та, на відміну від керівництва груп, невелика ГК УПА (декілька десятків осіб з усім персоналом) виконувала роль партизанського центру на ПЗУЗ. Вона надавала фахову допомогу в організації «партизанки», здійснювала загальне керування, планувала більші військові операції. Господарський відділ ГК УПА координував потреби УПА й запілля, знаходив і розробляв економічні можливості військових округ та здійснював обмін продукції між ними. Тож, оперативно-територіальні командування груп і ВО несли на собі майже весь тягар воєнної, адміністративної й господарської діяльності УПА та запілля на Волині й Поліссі.

Групи УПА, що діяли на території ВО, поділялися на сотні, курені та загони. Сотня* чисельністю 100—150 осіб була найнижчою військово-оперативною одиницею. 2—3 сотні об'єднувалися в курінь або загін. У групі «Турів» загони були значно більші і склалися

---

* Сотня поділялася на менші військово-тактичні одиниці — рої та чоти. Три рої складали чоту, три чоти і рій мінометів або важких кулеметів — сотню.

з 2—3 куренів. Сотні, курені та загони були прив'язані територіально до місцевостей своєї появи чи базування. Винятком була група «Тютюнник», яка складалася переважно з переданих від інших груп відділів та мала свої бази на територіях ВО «Заграва» і «Богун».

На початку осені структура і командний склад груп УПА та їхніх підрозділів на ПЗУЗ були такими:

Група № 01, «Заграва»: ШВШ — поручник Микола Левицький — «Славута» («Макаренко»)*; ШППШ — Василь Худенко — «Остап»; політвиховник — Степан Костецький — «Зимний».

Загони групи:

ім. Богуна (командир — Никон Семенюк — «Ярема»);

ім. Остапа (командир — Адам Рудик — «Шавула»);

ім. Колодзінського (командир — Микита Скуба — «Лайдака»);

ім. Коновальця (командир — Макар Мельник — «Кора»);

ім. Хмельницького (командир — Василь Брилевський — «Боровий»);

ім. Дорошенка (командир — Василь Левкович — «Вороний»).

Група № 02, «Богун»: ШВШ — Дмитро Казван — «Черник»; політвиховник — «Нестор».

Курені групи**:

Дубенський (командир — Юрій Чуйковський — «Юрко»);

Кременецький (командир — Іван Климишин — «Крук»).

Більшість відділів групи діяли окремими сотнями*** під керівництвом командирів Максима Скорупського — «Макса», Сергія Олеськова — «Негуса», Остапа Качана — «Саблюка», Гордія Вротновського — «Гордієнка», «Орла», «Тополі» та ін.

Група № 03, «Турів»: ШВШ — Борис Бедрик — «Клим»; політвиховник — «Хмурий».

Загони групи:

№ 01, «Котловина» (командир Степан Коваль — «Юрій Рубашенко», ШВШ — сотник «Яр», політвиховник — «Хома»);

* Від середини вересня 1943 р. обов'язки ШВШ групи «Заграва» виконував Дмитро Корінець — «Бористен».

** У листопаді 1943 р. розпочалося формування Острозького (Здолбунівського) куреня під командуванням Миколи Свистуна — «Ярбея» («Ясена»).

*** Для виконання деяких завдань та проведення рейдів окремі сотні групи «Богун» тимчасово об'єднувалися в курені.

№ 02, «Озеро» (командир — Юрій Стельмащук — «Рудий», ШВШ — Олексій Шум — «Вовчак»*, політвиховник — «Тур»);

№ 03, 003, ім. І. Богуна («Січ») (командир — «Лівар», ШВШ — Порфи́рій Анто́нюк — «Кліщ», політвиховник — Віктор Шибиста — «Брова»).

Група № 04, «Тютюнник» (ШВШ — Петро Гудзоватий — «Очеретенко», ШПШ — Єфрем Мовчан — «Орел» / «Бистрий»/). До групи було тимчасово приділено декілька сотень з інших груп**.

Від 15 серпня 1943 р. Головна команда УПА, проголошуючи себе «найвищою й одиноко-суверенною владою» на звільнених від радянських і німецьких органів та польських колоністів теренах України, запровадила приватну власність українських селян на землю. Для проведення поділу землі та наділення нею селян було обрано земельні комісії. Розподіл вільних земель у власність розпочався вже у вересні***. На територіях, опанованих УПА, для урегулювання громадського життя окремим розпорядженням від 1 вересня встановлювалося адміністративну владу. Її складали виборні, від села до області, органи — ради та управи. Запроваджувалося загальне навчання шкільної молоді, школи мали відкритися до 30 вересня 1943 р. Для оборони цивільного населення перед ворожими, грабіжницькими нападами ГК УПА ініціювала створення самооборони сіл. З цією метою вся придатна до того молодь проходила військові та інші вишколи.

З перетворенням повстанських відділів в один військовий організм упорядковувалися організаційні процеси в армії. Зокрема, наказом № 8 від 27 серпня 1943 р. вводили військові ступені УПА, причому всі вояки, за традицією, мали називатися козаками.

У вересні 1943 р. у відділах УПА запровадили Військову польову жандармерію (ВПЖ). Для вирішення кримінальних справ у запілля організували станиці поліції. Щоби збирати й виготовляти географічні мапи, у кожній групі закладали «картографічні відділи».

На початку осені 1943 р. в підрозділах УПА було створено окремі відділи (в масштабах роїв, чот, сотень) кінноти. Зокрема, при групі

* Приблизно від другої половини вересня 1943 р. здійснював командування загону «Озеро». ШВШ загону став «Леонід Яворенко» (Микола Павлович).

** Зокрема, передана з групи «Турів» сотня «Лева» здійснювала в серпні—жовтні 1943 р. рейд по Житомирській обл.

*** За наявними в ДАРО документами, можна впевнено твердити про надання декільком тисячам селянських сімей у Рівненській обл. землі у власність.

«Енея» («Богун») у вересні почала діяти сотня кавалерії під командуванням полковника Олександра Даниленка — «Данька». Деяку увагу в УПА приділяли організації радіозв'язку, яким користувалися відділи на Поліссі.

Зі зростанням чисельності УПА постала гостра потреба в підготовці власних старшинських кадрів. З цією метою влітку та восени 1943 р. організовано формальні старшинські школи. В липні у масштабах вишкільної сотні під керівництвом поручника Лева Криська — «Гориня» постала старшинська (юнацька) школа «Дружинники». Вона діяла при Головному штабі УПА, виконуючи одночасно функції внутрішнього кільця його охорони. Зовнішнє кільце охорони по чергово творили загони групи «Заграва». Школа разом зі штабом базувалася на лісових хуторах Степаньського району, тимчасово передислоковуючись, коли з'являлася загроза з німецького боку. Старшини штабу разом з викладачами навчали у школі різних дисциплін. По проведенні чотиримісячного курсу старшинського вишколу та іспитах у грудні 1943 р. школа завершила свою роботу.

Паралельно з першою школою в жовтні започатковано під орудою поручника Федора Польового — «Поля» другу старшинську (юнацьку) школу «Лісові чорти». По проведенні скороченого курсу та дострокових іспитів школа закінчила свою роботу в січні 1944 р. Майно школи, частину викладачів та курсантів (юнаків) було переведено в Карпати, де організовано третю старшинську школу «Олені ч. 1».

Тільки та частина випускників, яка мала попередній командирський досвід чи дістала дуже високу оцінку на іспитах, закінчивши старшинські школи, отримала перший старшинський ступінь хорунжого. Більшість випускників отримала підстаршинські звання. По завершенні навчання випускники поверталися до своїх військових груп.

Через брак кваліфікованих підстаршинських кадрів у другій половині 1943 р. при всіх групах УПА (крім групи «Тютюнник») діяли від однієї до трьох підстаршинських шкіл. Зокрема, восени дві школи під назвами «Хорти» і «Везувій» функціонували при групі «Заграва». Відомо про діяльність у групі «Богун» школи «Північ». У групі «Турів» школи діяли при всіх трьох загонах.

Крім названих шкіл при групах та ВО діяла низка саперних, шоферських, санітарних, радіотехнічних, телефонічних, господарчих

та ін. вишкোলів, курсів і шкіл, які забезпечували кадрами відповідні служби УПА й запілля.

Серед акцій УПА восени—взимку 1943 р. можна назвати такі:

— переможні бої з'єднання з дев'яти сотень групи «Турів» під тактичним командуванням командира Олексія Шума — «Вовчака» з німецькими поліційними підрозділами, що відбулися 7—9 вересня біля с. Радовичі Турійського району;

— героїчна оборона 11 вересня 1943 р. чоти командира Андрія Мартинюка — «Берези», оточеної в Загорівському монастирі (Горохівський р-н), перед атаками значно потужніших сил німецької мотопіхоти, артилерії та авіації;

— рейд і бої двох куренів групи «Тютюнник» з німецькими та радянськими партизанськими підрозділами в жовтні 1943 р. на заході Житомирщини;

— наступ у жовтні загонів груп «Турів» і «Заграва» на бази з'єднань радянських партизанів у Любешівському та Морочанському районах Полісся;

— невдалий наступ у перших днях листопада з'єднання шести сотень під тактичним командуванням командира «Шавули» на бази підрозділів АК та радянських партизанів на сході Людвипільського району (на с. Мочулянка);

— рейди в листопаді—грудні на «схід», у Кам'янець-Подільщину і Вінниччину, відділів новозорганізованої в рамках групи «Богун» групи «Кодак».

Ще в серпні 1943 р. в Галичині на III НВЗ ОУН було ухвалено важливі військово-політичні рішення щодо ідеології та подальшої збройної боротьби з окупантами. Восени рішення збору впроваджували в життя на ПЗУЗ. Відповідно до рішень III НВЗ ОУН 20—21 листопада на Здолбунівщині відбулася Конференція поневолених народів. Згідно з її постановами, до національно-визвольної боротьби УПА і ОУН мали долучитися інші народи СРСР.

Наприкінці 1943 р. Провід ОУН на чолі з головою бюро Проводу Романом Шухевичем — «Туром» ухвалив рішення реформувати та розширити діяльність структур визвольного руху, зокрема повстанської армії. Наявні в УПА на ПЗУЗ та у військових референтурах у інших регіонах України збройні відділи реорганізовано в три крайові командування: УПА-«Захід», УПА-«Північ», УПА-«Південь».

Військовий штаб військової референтури Проводу ОУН стає Головним військовим штабом (ГВШ) УПА.

У процесі реформування військової діяльності ОУН відділи Української національної самооборони, які від липня 1943 р. діяли в Галичині на чолі з крайовим військовим штабом ОУН на Західно-Українських Землях (ЗУЗ), отримали назву УПА-«Захід» (УПАЗ). Підрозділи УПА, які діяли на ПЗУЗ, дістали назву УПА-«Північ». На основі виокремленої зі складу групи «Богун» групи «Кодак», що діяла на Хмельниччині й Вінниччині, та крайового проводу ОУН ПСУЗ організовано командування УПА-«Південь». Групу «Тютюнник» у поширюваній на теренах Житомирщини та Київщини пропагандистській літературі ідентифікували як УПА-«Схід», однак вона не мала свого крайового командування.

Підсумовуючи діяльність ОУН і УПА в 1943 р. на ПЗУЗ, слід відзначити помітне зростання чисельності обох організацій порівняно з початком року. Кількість членів ОУН, не враховуючи юнацтва ОУН* і симпатиків**, за попередніми підрахунками, сягла 10—15 тис. членів. Щодо оцінки чисельності УПА на території ПЗУЗ, то вона наприкінці 1943 р. становила близько 8—10 тис. осіб. Зокрема, група «Турів» після часткової демобілізації та переведення до групи «Заграва» загону «Котловина»*** налічувала на 1 січня 1944 р. 3048 осіб. З урахуванням демобілізованих та членів різних теренових збройних формацій запілля, чисельність УПА становила приблизно 15—20 тис. осіб³³. Серед чинників, які суттєво гальмували кількісне збільшення УПА, були нестача зброї, боєприпасів та вишколених командирів.

Щоби покращити ситуацію зі зброєю та амуніцією в УПА і запіллі, було організовано невеликі майстерні з ремонту, переобладнання та виготовлення зброї й боєприпасів. Робота таких майстерень з легким стрілецьким озброєнням стала набувати систематичного, конвеєрного характеру. Так, зокрема, в одній з майстерень на південній

* Чисельність юнацтва в багатьох випадках перевищувала кількість членів ОУН місцевих організацій.

** Чисельність симпатиків ОУН значно перевищувала кількість організованих членів.

*** Загін «Котловина» та територію його базування – Луцький ВН «Хортиця» — приблизно в листопаді 1943 р. було передано до складу групи (ВО) «Заграва». На початку 1944 р. загін отримав назву «Хвастівський загін».

³³ Содолю П. Українська Повстанча Армія. 1943-1949. – С. 47.

Рівненщині було налагоджено виготовлення запалювальних гранат системи «Комар».

Командування УПА намагалось організувати в повстанській армії частини, забезпечені захопленням у супротивників важким озброєнням. Так, при групах, загонах і куренях організувались окремі відділи артилерії. Окрема батарея артилерії під командуванням «Берези» діяла в складі групи «Богун». За деякими відомостями, в УПА використовували танки, скажімо, в загонах ім. І. Богуна («Січ») та ім. Є. Коновальця. Під час переходу територією ПЗУЗ німецько-радянського фронту різномірна стрілецька зброя, амуніція, а подекуди і важке озброєння потрапляли до УПА значно частіше.

З наближенням до ПЗУЗ німецько-радянського фронту запілля й УПА розпочали активну підготовку до приходу окупаційної радянської влади з її карально-репресивною системою (органи НКВД-НКГБ), налаштовуючись на тривалу повстанську боротьбу. Заготовляли і заховували (магазинували) в земляних сховищах значні запаси харчів, обмундирування та зброї. Активно будували криївки, бункери для запілля та УПА. Готували різного роду диверсійні групи. Вели посилену антирадянську пропаганду.

Зміни воєнно-політичної ситуації, і на території ПЗУЗ, і в цілому світі (військові поразки Німеччини, вихід Італії з війни тощо), призвели до контактів УПА та запілля з представниками різних формацій у складі німецької армії, адміністрації й поліції. Найбільш широкими і результативними стали переговори з командуванням угорських військових частин, що діяли на Волині й Поліссі. Зокрема, було укладено угоду про ненапад і відмову угорської сторони провадити насильницькі реквізиції серед цивільного населення. У переговорах з німцями УПА й запілля найбільше акцентували на недоторканності мирного населення, вимагали звільнити з ув'язнення керівників українського визвольного руху та надати зброю і боєприпаси. Значних масштабів набув перехід на бік УПА різнонаціональних відділів (узбеків, татар, азербайджанців, грузинів тощо) зі складу німецьких військово-поліційних підрозділів. Згодом командування УПА заборонило вступати в контакти з німецькими керівниками.

У січні—лютому 1944 р., після радянського наступу, більшу частину території Волині й Полісся було зайнято радянськими військами. 11 і 27 січня вони вступили в міста Сарни та Острогож,

2 лютого — в обласні центри Рівне і Луцьк. Навесні німецько-радянський фронт зупинився на лінії Тернопіль—Кременець—Локачі—Ковель—Камінь-Каширський. Більшість відділів УПА-«Північ», як і новозорганізованої УПА-«Південь», перейшли або опинилися на підрадянській території. Почався новий, підрадянський період їхньої діяльності.

* * *

Під час просування лінії німецько-радянського фронту територією Правобережної України для організації визвольного руху, що опинилися на радянському боці, завершився розпочатий у кінці 1943 р. процес реформування. Організаційно їх охоплювали Генеральні округи (ГО) УПА, які також називалися Генеральними воєнними округами (ГВО). Одна ГВО ще від 1943 р. діяла на ПЗУЗ, а інша, за активної участі структур із ПЗУЗ, творилася на ПСУЗ. Загальне керування повстанським рухом у межах ГВО здійснювали крайові командування: на ПЗУЗ — УПА-«Північ», на ПСУЗ — УПА-«Південь».

На чолі кожної ГВО та відповідного крайового командування стояв командир, який керував УПА і запіллям (підпіллям ОУН). Керування УПА та службами забезпечення здійснювали за допомогою військового і політичного штабів. До першого входили оперативний, розвідувальний*, господарчий, військово-вишкільний, політично-виховний відділи. До політичного штабу входили внутрішньополітичний і зовнішньополітичний відділи. Командуванню ГВО підлягали також відділи (референтури) зв'язку й УЧХ.

Запіллям УПА ГВО (підпілля ОУН) керував підлеглий командир ГВО комендант. Апарат запілля поділявся на представлені у всіх ланках від ГВО до станиці (підпілля в селі) підрозділи (референтури) — організаційно-мобілізаційну, СБ, господарчу, організаційно-політичну та допоміжні підреферентури зв'язку і УЧХ.

Організаційно-територіальна структура запілля УПА (підпілля ОУН) на ПЗУЗ, порівняно з 1943 р., залишилася незмінною за деякими незначними винятками. Низовою клітиною організації була станиця, декілька станиць (2—5) об'єднувалися в куцї**. Декілька

* Був підвідділом Військової служби безпеки, яка, відповідно, була частиною референтури СБ.

** Якщо організація охоплювала не всі населені пункти, куцвої ланки не було і станиці підлягали підрайону.

кущів (2—5) об'єднувалися в підрайон, декілька підрайонів складали район, декілька районів (3—6) — ВН, декілька надрайонів — ВО, декілька округ — ГВО, або край (землю) (ПЗУЗ, ПСУЗ).

На початку 1944 р. територія ГВО на ПЗУЗ розподілялася на чотири ВО: «Заграва»*, «Богун» («Січ»)**, «Турів»***, «Тютюнник»****. Підпільні структури ОУН на ПСУЗ будувалися за загальними організаційними зразками і поділялися на округи та надрайони. Нижчі клітини, через недостатнє охоплення регіону, були розвинуті фрагментарно.

Орієнтовна чисельність активних учасників запілля (членів і кандидатів ОУН, юнацтва ОУН) на ПЗУЗ і ПСУЗ складала до 20 тис. осіб, а число симпатиків руху обраховувалося десятками тисяч.

Організаційна будова УПА на ПЗУЗ і ПСУЗ від 1943 р. була такою: найнижча бойова ланка — рій (у середньому 10 осіб, еквівалент відділення регулярної армії), 3—4 рої складали чоту (підвідділ; взвод); 2—3 чоти — сотню (відділ; рота); 2—5 сотень — курінь (батальйон); 2—3 курені — загін (полк); 1—5 загонів — групу (дивізія). У 1944 р. сталою залишалася структура від рою до сотні, а вищі ланки, пристосовуючись до обставин боротьби, постійно реорганізовувались і мали індивідуальні особливості та назви. Зокрема, 1944—1945 рр. великі об'єднання чисельно різних підрозділів УПА тут називалися загонами, бригадами і з'єднаннями*****. Найвищими структурними формаціями УПА на ПЗУЗ і ПСУЗ були, відповідно, УПА-«Північ» та УПА-«Південь».

У першій половині 1944 р. вищі підрозділи УПА мали таку структуру і командний склад:

УПА-«Північ»: командир — Дмитро Клячківський — «Панас Мосур» («Омелян Кримський», «Охрім»)*****; ШВШ — Михайло

* Включала Луччину, Костопільщину, Сарненщину в Україні та Столищину, Пінщину в Білорусі.

** Включала Рівненщину, Здолбунівщину, Дубнівщину, Кременеччину.

*** Включала Володимир-Волинщину, Горохівщину, Ковельщину в Україні, Берестейщину, Кобринщину в Білорусі та Холмищину, Підляшшя в Польщі.

**** Включала Коречщину, Гоцанищину, Житомирську обл., західну частину Київської обл. в Україні та південні райони Поліської обл. в Білорусі.

***** З'єднання «Базар» (група «Тютюнник», УПА-«Північ») і «Холодний Яр» (УПА-«Південь») нараховували у квітні 1944 р., відповідно, 148 і, приблизно, 2 тис. осіб.

***** Від лютого до серпня 1944 р. Д. Клячківський перебував по німецькому боці німецько-радянського фронту, а обов'язки командира УПА-«Північ» тимчасово виконував Я. Бусел.

Медвідь — «Карпович» («Микола Крем'янецький»), Борис Бедрик — «Клим» («Див»); політвиховник (пвх.) — Яків Бусел «Заславський» («Галина»).

Група «Заграва»: командири — Іван Литвинчук — «Дубовий» («Максим»), Степан Янишевський — «Далекий» («Юрій»); ШВШ — Дмитро Корінець — «Д. Дмитречко» («Гриць», «Бористен»), Володимир Рудаков — «Святославич»; пвх. — Степан Костецький — «Зимний».

Загони групи:

Батуринський (командири — Адам Рудик — «Шакал» / «Шаула» /, «Лебедин»);

Корсунський (командири — Микита Скуба — «Лайдака», Дмитро Калинюк — «Ярок»);

Прилуцький* (командири — Ярослав Ждан — «Острий», Анатолій Мось — «Гамалія»);

Стародубський (командир — Макар Мельник — «Кузьма» / «Кора» /);

Хвастівський (командири — Степан Коваль — «Юрій Рубашенко», «В. Чорнота»).

Група «Богун»: командир — Петро Олійник — «Роман» («Еней»); ШВШ — Дмитро Казван — «Гриць» («Черник»)**; пвх. — «Середа». Курені (з'єднання) групи під командуванням: «Балабана», Андрія Трачука — «Бувалого», Семена Котика — «Кожуха» («Вира», «Докса»), Івана Золотнюка — «Довбенка», Степана Трохимчука — «Кирея» («Недолі»)***, Олександра Кайдаша — «Лиха» («Дика»), Івана Сала — «Мамая», «Непитайла», Олександра Степчука — «Рова» («Сторчана»), Олександра Калиновського — «Хмари», Юрія Чуйковського — «Юрка», Миколи Свистуна — «Ясена» («Ярбея») та ін.****. Частина формувань групи діяла окремими підрозділами.

* У березні 1944 р. загін було передано до складу групи «Тютюнник».

** Після поранення у травні 1944 р. Д. Казвана обов'язки ШВШ, певно, виконував «Гармаш» (імовірно — Гордій Загоруйко).

*** У квітні 1944 р. курінь передано до складу групи «Тютюнник».

**** Певно, у квітні 1944 р. курені (з'єднання) групи «Богун» було зведено у з'єднання «Донбас» і «Холодний Яр». Перше під командуванням «Балабана» у складі куренів (з'єднань) «Довбенка» і «Бувалого» після боїв під Гурбами брало участь у рейді за р. Случ. З'єднання «Холодний Яр» під командуванням М. Свистуна — «Ясена» 23 квітня 1944 р. передано до складу УПА-«Південь».

Група «Турів»: командир — Юрій Стельмащук — «Кайдаш» («Рудий»); ШВШ — Олексій Шум — «Вовчак»; пвх. — «Хмурий».

Загони групи:

ім. І. Богуна («Богун») (командири — Порфирій Антонюк — «Сосенко» / «Кліщ»/, Олексій Громадюк — «Острижський» / «Голобенко»/); «Пилявці» (командир — Іван Климчак — «Лисий» / «Павлюк»/);

Полтавський (командир — Климук — «Назар Крига»; частина формувань групи діяла окремими підрозділами).

Група «Тютюнник»: командир — Федір Воробець — «Олекса Глід» («Верещака»); ШВШ — Петро Гудзоватий — «Василь Вечера»; пвх. — Єфрем Мовчан — «Петро Степанченко» («Орел»).

З'єднання групи:

«Базар» (командир — Микола Мельник — «Онищенко» / «Павло»/);

«Крути» (командир — «Чорненко» / «Жук»/);

«Хмельницький» (командир — Яків Яковлів — «Квартиренко» / «Юрко»/. У східних регіонах ВО діяли окремі підрозділи групи)*.

На початку 1944 р. територію ПСУЗ трансформовано у ГВО, підрозділи групи «Кодак»** та інші мілітарні формування, що діяли на ній, реорганізовано в УПА-«Південь»³⁴. До керівництва УПА-«Південь» входили: командир Василь Кук — «Леміш» («Ле»); ШВШ — Олександр Даниленко — «Полтавченко» («Данько», «Павчук»), Василь Процюк — «Микола» («Кропива»), Леонід Ступницький — «Гончаренко»; пвх. — Михайло Степаняк — «Сергій» («Богдан»).

Складалась УПА-«Південь» з куренів під командою Остапа Качана — «Саблюка», Івана Климимишина — «Крука», Ярослава Білинського — «Бистрого», Степана Савчука — «Наливайка», Максима Скорупського — «Макса», а також окремих груп і підвідділів. У квітні 1944 р. до неї перейшло з групи «Богун» з'єднання «Холодний Яр» у складі куренів під командуванням «Рова» («Сторчана»), «Кожуха» («Вири») і «Мамає».

* Зокрема, у південних районах Житомирської обл. діяв загін (до 50 осіб) у складі 7 груп під командуванням члена проводу ВО «Тютюнник» Петра Кухарчука — «Дороша».

** Була сформована восени 1943 р. з підрозділів групи «Богун» для діяльності на території ОСУЗ і Трансїстрії.

³⁴ Розподільник наказу ч. 2/44 ГВШ УПА від 26 січня 1944 р. включає УПА-«Південь» як окремого адресата (Літопис УПА. — Т. 1. — С. 163).

Загальна чисельність УПА на ПЗУЗ і ПСУЗ на початку 1944 р. складала 5—7 тис. осіб, а з урахуванням місцевих мілітарних структур (боївок, сільських самооборон) — 15—20 тис., при великому мобілізаційному потенціалі. Навесні 1944 р., після проведення мобілізації, чисельність УПА на ПЗУЗ і ПСУЗ сягнула 10 тис. осіб. Проте вже у травні — на початку червня, внаслідок масштабних операцій з боку внутрішніх військ (ВВ) НКВД та підрозділів ЧА відділи УПА почали швидко зменшуватися.

Наближення наприкінці 1943 р. німецько-радянського фронту до охоплених повстанським рухом регіонів Правобережної України супроводжувалося посиленою підготовкою до боротьби з радянською владою.

Організаційна підготовка полягала у перегрупованні сил, децентралізації та конспірації, зокрема відділів УПА, побутово-господарському забезпеченні (облаштування криївок, бункерів, господарських складів — магазинів) тощо. Суспільно-політична підготовка здійснювалася за допомогою інструкцій, виховно-підготовчих курсів (відправ), зборів населення, роз'яснювальної роботи тощо.

Водночас, було підготовлено кадри до пропагандивної акції серед бійців ЧА. Виготовлено велику кількість звернень-листівок, у населених пунктах на стінах писали національно-визвольні, антирадянські та антинімецькі кличі й гасла.

З радянського ж боку, для руйнування німецького тилу та ліквідації українського визвольного («націоналістично-бандитського») руху на початку 1944 р. на території ПЗУЗ були задіяні великі з'єднання червоних партизанів загальною чисельністю до 10 тис. осіб. Швидко рухаючись, ведучи активну розвідку і бої з невеликими німецькими частинами, партизани, передовсім у лісистих районах, заходили майже в кожне село, де вступали в бої з виявленими підрозділами УПА, ліквідовували учасників визвольного руху, викривали господарські склади (магазини), знищували пропагандистські написи-гасла.

Невеликі сутички і великі бої між УПА та червоними партизанами відбувалися зі змінним успіхом у більшості районів ПЗУЗ. Серед найзначніших — бої куреня «Кори» з підрозділами Рівненського з'єднання № 1 (командир Василь Бегма), куренів «Криги» і «Лисого» з підрозділами Чернігівського з'єднання (командир Олексій

Федоров), загону ім. І. Богуна (командир «Сосенко») з 1-ю Українською партизанською дивізією ім. С. А. Ковпака (командир Петро Вершигора). Наслідком останнього бою була втрата наприкінці січня 1944 р. повстанської бази загону ім. І. Богуна — «Січі» у свинарських лісах на Володимир-Волинщині.

У січні 1944 р. підрозділи ЧА ввійшли на опановані УПА та її запіллям терени ПЗУЗ, тим часом уся територія ПСУЗ уже була захоплена радянськими військами. Взимку — на початку весни 1944 р. лінія німецько-радянського фронту стабілізувалась і на німецькому боці залишилася тільки західна частина Волинської області. Загалом, на ПЗУЗ і ПСУЗ перебувало понад 500 тис. вояків різноманітних ворожих УПА військових з'єднань. Для українського визвольного руху розпочався новий період боротьби проти радянського тоталітарного режиму.

З незначними втратами фронт перейшли більшість підрозділів УПА. Переходили, маршуючи у лісовій місцевості, здебільшого окремими невеликими відділами — чотами, рідше сотнями. В інших випадках, у безлісних місцевостях, відділи розчленовувались, і вояки залишалися в селах під виглядом селян або переховувались у завчасно підготовлених криївках та бункерах. Нерідко практикували перехід через лінію фронту під виглядом червоних партизанів. Найгірші наслідки при доланні фронту мала тимчасова демобілізація підрозділів. Крім того, в цей час з УПА на радянський бік перейшли більшість іншонаціональних відділів.

У перші дні після встановлення радянської адміністрації найбільших втрат зазнав господарський сектор УПА. Недостатня конспірація та активна діяльність агентури органів держбезпеки призвели до ліквідації близько 75% організаційно-військових складів (підземних сховищ, магазинів).

Виконуючи оперативні інструкції командування, підрозділи УПА намагалися не вступати в бої з ЧА. Однак частини ЧА та ВВ НКВД, поінформовані про антибільшовицький визвольний рух, одразу ж узялися до його ліквідації³⁵. За радянською звітністю, одні

³⁵ Про поінформованість радянських військ щодо «ворожої антирадянської діяльності українсько-німецьких націоналістів» свідчить доповідна начальника політуправління 1-го Українського фронту генерал-майора С. Шатілова секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову: *Центральный государственный архив гражданских объединений* (далі — ЦГАГО). — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 930. — Л. 11–12.

з перших більших боїв між УПА і ЧА відбулися на Сарненщині 12 і 18 січня 1944 р. Тоді підрозділи загонів «Лайдаки» і «Яреми», зазнавши невеликих втрат, відступили³⁶. Проте за повстанською звітністю, 18 січня 1944 р. сотня з загону «Яреми» під командуванням Василя Борозенка — «Ворона» мала в броненському лісі на Сарненщині переможний бій з радянським військовим підрозділом³⁷.

По німецькому боці фронту Вермахт і поліція, намагаючись очистити своє заплілля від партизанів і повстанців, вступали в переговори з підрозділами УПА, робили спроби нейтралізувати їх або залучити на свій бік. Згадуючи про німецько-українські контакти, слід зауважити, що загалом вони були заборонені з боку керівництва УПА і ОУН. Однак, попри заборону, в швидкозмінних бойових умовах такі контакти все ж відбувалися. Залежно від статусу учасників, їхні наслідки були різними і зводилися головню до тактичних угод щодо переміщення, обміну інформацією, полоненими, надання німецькою стороною зброї.

Намагання німців силою підпорядкувати собі повстанські підрозділи не мали успіху. Зокрема, на Володимир-Волинщині командуванню УПА вдалося вивести з оточення загін ім. І. Богуна (1200 осіб), а колишнього його командира Порфирія Антоюка — «Сосенка» «за зговорення з німецьким окупантом» було розстріляно. В інших регіонах узимку—навесні 1944 р. в боях з німецькими військами зазнали поразок курені Івана Климишина — «Крука», Григорія Кузьми — «Мороза» та інші, менші підрозділи. У сутичках з німецькими частинами загинули ШВШ групи «Турів» сотник Олексій Шум — «Вовчак» та комендант ВО «Богун» хорунжий Сильвестр Затовканюк — «Пташка».

З початком 1944 р. загострилися на ПЗУЗ українсько-польські взаємини. Значною мірою це було пов'язано зі створенням і діяльністю на Володимир-Волинщині, Ковельщині, а також Холмщині та Грубешівщині (Польща) польських військово-партизанських підрозділів. Їхньою основою стали відновлена 27-ма Волинська дивізія АК та «Батальйони хлопські» (БХ). Намагання 27-ї дивізії здобути на Волині «оперативний простір» наштовхнулося на збройний спротив УПА та заплілля. На Грубешівщині навесні—влітку 1944 р. бої

³⁶ ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 930. — Л. 16.

³⁷ Там же. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Д. 234. — Л. 19.

між УПА та польськими підрозділами набули фронтового характеру*. Після відходу із ПЗУЗ радянсько-німецького фронту українсько-польське збройне протистояння на Волині стало швидко згасати. Натомість аналогічний конфлікт розгорівся на українських етнічних територіях Холмщини та Грубешівщини в Польщі**.

З приходом на територію ПЗУЗ Ча там розпочалася організація радянських адміністративно-партійних і репресивних органів (НКВД, НКГБ). Військова контррозвідка «Смерш» і ВВ НКВД в заплілі 1-го Українського та 1-го Білоруського фронтів активно зайнялися «очищенням» регіону від «ворожих елементів».

У деяких районах прифронтової смуги практично відразу розпочалася спонтанна мобілізація чоловічого населення до Ча³⁸. Планова ж мобілізація розгорнулася навесні, зокрема 1 березня 1944 р. — у Рівненській області. Загалом у перші місяці року в Рівненській і Волинській областях було мобілізовано понад 100 тис. осіб. Мобілізація супроводжувалася неявкою на збірні пункти частини новобранців, тому, щоб забезпечити цей захід, залучали підрозділи ВВ НКВД і Ча, які проводили облави³⁹. Насильницька мобілізація та певний спротив населення у березні—квітні 1944 р. стали однією з причин значного зростання чисельності відділів УПА.

Тим часом посилювалися заходи радянських органів, спрямовані на ліквідацію УПА. Зокрема, з проекту звіту секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова секретарю ЦК ВКП(б) Й. Сталіну випливає, що до Рівненської і Волинської областей було направлено дві бригади ВВ НКВД та оперативні групи НКВД і НКГБ, а місцеві органи НКВД й НКГБ організовували «агентурну сітку з наших людей, а також з учасників “УПА” і “УНРА”», яких засиляли у «банди для розкладової роботи»⁴⁰.

Планували також інші заходи: створення у кожному районі з радянських партизанів загонів НКВД (на 13 березня 1944 р. було

* З українського боку в боях брав участь, зокрема, загін ім. І. Богуна групи «Турів».

** Навесні 1945 р. тамтешня Холмська округа була передана до складу Закерзонського краю (ЗУЗ).

³⁸ На середину лютого 1944 р. у Рівненській обл. було мобілізовано 10676 осіб українського населення (ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 930. — Л. 38–41).

³⁹ На 15 квітня 1944 р. у Рівненській області з 57677 мобілізованих 10500 осіб, тобто кожного п'ятого, було мобілізовано «у примусовому порядку» (Там же. — Д. 890. — Л. 41).

⁴⁰ Там же. — Д. 703. — Л. 13.

створено 19 загонів загальною чисельністю 1581 особа), прибуття 5 бригад ВВ НКВД, озброєння обласних та районних активів радянської адміністрації, виселення сімей повстанців у віддалені місцевості СРСР тощо⁴¹.

Визвольний рух, зі свого боку, в багатьох місцевостях намагався активно протидіяти встановленню радянської адміністрації та мобілізації до ЧА: здійснювали напади на райцентри і населені пункти⁴²; ліквідовували будівлі різних установ; у сільрадах знищували дані перепису населення і списки військовозобов'язаних; проводили активну антипризовну агітаційну кампанію та напади з відбиванням колон новобранців на дорогах до збірних пунктів.

Керівництво руху, передбачаючи, що чоловічий резерв невдовзі може вичерпатися, на початку березня 1944 р. розпочало контрмобілізацію до УПА. Наприклад, на Мізоччині (Рівненська обл.) мобілізація почалася в ніч на 3 березня. Однією з причин призову до УПА також були оперативні плани щодо широкого розгортання повстанської діяльності у центральних, південних та східних регіонах України. Внаслідок мобілізації повстанські підрозділи швидко зросли. Співвідношення досвідчених учасників УПА до новобранців нерідко складало 1 до 5. Слабка військова підготовленість та недостатнє матеріально-технічне забезпечення таких підрозділів стали причиною великих людських втрат.

Під час переходу через лінію фронту повстанці, виконуючи інструкції керівництва, намагалися різним чином дістати якомога більшу кількість озброєння та всілякого іншого військового спорядження. За різними свідченнями, повстанці захопили чимало легкої та важкої стрілецької зброї, засоби пересування та зв'язку, гармати, танки і навіть реактивну мінометну систему «Катюша» та літак У-2.

Акції зі здобуття озброєння й матеріалів часто набували характеру збройних сутичок. Зокрема, у Рівненській області у січні—лютому 1944 р. радянські джерела зафіксували 154 такі сутички («нальоти»), в яких загинуло 439 військовослужбовців ЧА⁴³. Під час

⁴¹ ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 930. — Л. 17–19.

⁴² У січні—лютому 1944 р. в Рівненській обл. радянські органи зафіксували 7 нападів на райцентри і 67 нападів на інші населені пункти, під час яких загинуло, відповідно, 112 і 553 особи (ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 930. — Л. 68).

⁴³ Там же.

однієї з них, 29 лютого 1944 р., було смертельно поранено командувача 1-го Українського фронту генерала армії Миколу Ватутіна⁴⁴.

Зростання чисельності та бойової активності УПА в тилу ЧА спричинило декілька великих оперативно-військових операцій ВВ НКВД із застосуванням усіх видів зброї. Так, 21—27 квітня 1944 р. проведено операцію з оточення і прочісування великого масиву кременецьких лісів⁴⁵. До проведення операції було залучено «найбільшу кількість військових сил і оперативних працівників», зокрема, чотири стрілецькі бригади*, кавалерійський полк, танковий підрозділ (15 легких танків), легку авіацію; загальна чисельність використаних військ склала понад 15 тис. осіб**. В оточенні опинилися з'єднання УПА-«Північ» та УПА-«Південь» чисельністю близько 4 тис. вояків, серед них і новобранців, а також понад 1 тис. осіб цивільного населення, яке з різних причин залишило свої домівки і переховувалось у лісах.

Під час операції повстанські підрозділи були змушені вести важкі фронтальні оборонні бої, що проходили зі змінним успіхом⁴⁶. Кульмінацією стали бої 24 квітня в районі с. Гурби (Горби). ВВ, незважаючи на застосування кавалерії, танків і артилерії, не вдалося вибити повстанців із їхніх позицій і видавити з лісу на відкритий простір, у тили фронтів військ ЧА в районі м. Кременця. Вранці 25 квітня 1944 р. підрозділи УПА, покинувши обози та шпитали, провівши один великий бій у с. Буца, змогли трьома колонами вийти з оточення. Основну частину загиблих у Кременецькій операції з боку УПА склали новобранці, поранені та цивільне населення⁴⁷.

⁴⁴ Як це не парадоксально, але під час поховання М. Ватутіна у Києві в почесній варті, за свідченням учасника, серед інших стояли й мобілізовані до ЧА з Рівненської обл. колишні вояки УПА. Див.: Мосійчук Ф. «55 років тому... Як повстанці УПА хоронили... радянського генерала, командуючого 1-им Українським фронтом Миколу Ватутіна» // Поліський маяк. — 3 квіт. — 1999. — № 10 (6859).

⁴⁵ Внутренние войска в Великой Отечественной войне, 1941—1945. — Москва, 1975. — С. 627.

* Дві бригади перед тим прибули з Північного Кавказу, де брали участь у виселенні місцевих народів, звинувачених у співпраці з німецько-нацистськими окупантами.

** За повстанськими звітами, в операції також брали участь підрозділи ЧА другої фронтової лінії, а загалом війська налічували 30—35 тис. осіб.

⁴⁶ За звітами ВВ НКВД, відбулося 26 зіткнень (боїв), причому деякі з них тривали по 8—11 годин. Див.: Внутренние войска в Великой Отечественной войне, 1941—1945. — С. 628.

⁴⁷ За радянськими даними, з боку повстанців було вбито 2018 осіб, заарештовано — 1570. Серед трофеїв були: 1 літак (У-2), 7 гармат, 15 мінометів, 42 ручні кулемети, 31 автомат, 298 гвинтівок, 120 возів, 129 коней тощо (Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 9401. — Д. 65. — Л. 8.).

Під час інших операцій ВВ НКВД за участю частин ЧА навесні—влітку 1944 р. були повністю або частково розбиті курені та сотні Ярослава Білинського — «Бистрого», Анатолія Костецького — «Богуна», Петра Базелицького — «Буревія», Степана Трохимчука — «Кирея», Олександра Поліщука — «Лиха», Івана Кобиця — «Мазепи», поручника Ярослава Ждана — «Острого», Олександра Калиновського — «Хмари», «Чорноти», Адама Рудика — «Шакала», хорунжого Юрія Чуйковського — «Юрка» та ін. Великих втрат зазнали підрозділи групи «Тютюнник» (з'єднання «Базар») та з'єднання «Холодний Яр» (курені «Ви́ра», «Міші»), що рейдували на схід.

Усе це змусило командування УПА провести часткову демобілізацію та реорганізацію великих підрозділів, пристосувавши їх до нових умов боротьби на території ПЗУЗ і ПСУЗ. Це стосувалось і запілля (ОУН), яке фактично перетворилось на протирадянське підпілля. Що ж до невеликих підрозділів УПА, то вони, дотримуючись засад конспірації, постійно маневрували і, уникаючи нав'язаних противником фронтальних боїв, завдавали ударів по місцевих радянських адміністративних органах, силових структурах, транспортному сполученню і зв'язку.

До невеликих підрозділів УПА місцевого значення організаційно також належали проміжні між військом і запіллям структури — відділи особливого призначення (ВОПи). У кожному підпільному районі зазвичай мав діяти один ВОП у форматі чоти (20—40 осіб). В оперативному плані ВОПи підлягали військовій референтурі та СБ, однак, на відміну від боївок СБ (10—20 осіб), вони не виконували слідчо-каральних функцій, а здійснювали диверсійно-бойові акції. Місцеві підрозділи мали слабшу підготовку і через це були «не в силі вив'язатися» з покладених на них командуванням УПА завдань. Під час бойових сутичок з ВВ НКВД ВОПи й боївки не витримували першого ж удару противника і відступали.

Нова зустріч визвольного руху на початку 1944 р. з радянською («східною») дійсністю спонукала частину його активу на ПЗУЗ і ПСУЗ переосмислити завдання і засоби визвольної боротьби в Україні та СРСР, внести зміни в ідейно-політичні засади, організаційні форми і тактику. Тож, на I Установчому з'їзді, що пройшов 17—18 липня 1944 р. в районі с. Дермань Мізоцького району Рівненської області, було створено Народно-визвольну революційну

організацію (НВРО). Учасники з'їзду* обрали Центральне Керівництво («революційний актив») НВРО у складі: Василь Кук — «Леміш» (керівник), Яків Бусел — «Заславський» та Михайло Степаняк — «Сергій»**. У серпні 1944 р. до керівництва також був включений Дмитро Клячківський — «Охрім» («Клим Савур»)†⁴⁸.

На з'їзді були ухвалені керівні документи — резолюції і статут НВРО. Текст резолюцій тимчасово заступав програму організації, яка мала бути ухвалена на майбутньому конгресі. При публікації резолюцій НВРО (неповний текст) з конспіративних причин не були подані розділи про ставлення до ОУН, Проводу ОУН та «організаційної справи». У неопублікованій частині резолюцій НВРО (повний текст) було вказано, що керівним органом НВРО є Провід ОУН.

Згідно з керівними документами, зміни в ідейно-політичних засадах полягали у декларуванні боротьби за соціальне — поряд з національним — визволення, за новий соціальний та економічний лад, демократизацію всього державного і суспільного життя в СРСР. Зміни у тактиці боротьби виявилися в тому, що НВРО брала на себе обов'язки керівної політичної структури для всіх антиімперіалістичних сил в Україні. Метою її діяльності було визначено боротьбу «проти диктатури Сталіна і його партійно-більшовицької кліки» за повалення «сталінсько-більшовицького режиму в СРСР і встановлення народно-революційної влади через утворення народно-революційних урядів».

В масштабах України НВРО боролась за новий тип народної держави, а на загальносоюзному рівні — за побудову незалежних національних держав, для чого необхідно було підняти на боротьбу трудящі маси усіх народів, залучити протимперіалістичні елементи. Боротьба мала відбуватися «шляхом революції» — загального збройного повстання.

* Достеменно відомо про участь у роботі з'їзду В. Кука — «Лемеша», М. Степаняка — «Богдана» («Дем'яна Нестеровича», «Сергія»), Я. Бусла — «Заславського» («Галини»), Я. Дудара — «Вереса» («Чавуна»), П. Олійника — «Романа», Є. Басюка — «Коломійця» («Середі»). Імовірно є також участь Л. Ступницького — «Гончаренка», І. Литвинчука — «Максима», Ф. Воробця — «Олексі Глода», М. Свистуна — «Ясена», П. Матвійчука — «Крилача».

** 30 липня 1944 р. був поранений та заарештований органами НКВД.

†⁴⁸ За свідченнями Олександра Луцького, провідником НВРО був «Леміш», політичним референтом — «Сергій», референтом пропаганди — «Галина», військовим референтом — «Клим Савур». Див.: Кокін С. А. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. — Київ, 2000; Проблема ОУН–УПА. Попередня історична довідка. — Київ, 2000. — С. 98.

До змін також належить запровадження нової назви для визвольного руху, — з огляду на нові форми й тактику, передусім для дій «на Сході». Військово-повстанського формату УПА було недостатньо для політичної роботи, а подальшому використанню ОУН перешкождали закиди щодо «співпраці оунівців з нацистами», — про це ненастанно голосила радянська пропаганда.

Практичне впровадження НВРО на ПЗУЗ і ПСУЗ розпочалося у вересні 1944 р. Керівники ГО та відповідні нижчі ланки були поінформовані про «створення нової організації, як об'єднання революційних сил» та отримали до опрацювання і виконання керівні документи. Відбувалася незначна трансформація наявних структур ОУН (зміна назви тощо). В організаційній діяльності цей процес виявився, зокрема, у переході до «внутрішньо-організаційної демократії», при цьому відкидалися «нездорові засади особистої диктатури». Саме така обставина, поряд із потужною провокативно-агентурною діяльністю радянських спецорганів, спричинила внутрішньоорганізаційне протистояння, через що згодом з'явилися підстави називати НВРО опозицією⁴⁹.

Оскільки організаційні перетворення на ПЗУЗ і ПСУЗ частина керівництва визвольного руху започаткувала автономно, перебуваючи по радянській бік німецько-радянського фронту, остаточне рішення стосовно НВРО мало бути ухвалене за участі Проводу ОУН і ГК УПА.

Згодом виявилось, що створення з ініціативи Проводу ОУН і ГК УПА на I Великому зборі (відбувся 11—15 липня 1944 р. на Самбірщині в Карпатах — фактично водночас з I Установчим з'їздом НВРО на Рівненщині) «загально-національного керівного центру визвольної боротьби» — Української Головної Визвольної Ради (УГВР) призвело до формальної ліквідації НВРО наприкінці 1944 р.*. Загалом, процес ліквідації НВРО на ПЗУЗ і ПСУЗ тривав понад півроку.

⁴⁹ Див.: Киричук Ю. Історія УПА. — Тернопіль, 1991. — С. 21; Дужий П. Чи була опозиція в УПА? // За вільну Україну. — 2 лип. — 1992; Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. — С. 110.

* Рішення про ліквідацію НВРО було ухвалено на засіданні Проводу ОУН, що відбулося в листопаді 1944 р. на Рогатинщині (сучасна Івано-Франківська обл.) за участі Р. Шухевича — «Тура», Д. Маївського — «Зруба», Д. Грицяя — «Перебийноса» та прибулих з ПЗУЗ В. Кука — «Лемеша», Я. Бусла — «Галина» і Д. Клячківського — «Охріма».

Значної реорганізації з приходом на ПЗУЗ радянської влади зазнав зв'язок в УПА і запілля. На початках ще діяв налагоджений і розвинутий в період німецької окупації кур'єрський зв'язок за системою естафети («штафети») зі стаціонарними пунктами пересилання й отримання пошти. При тому лінії зв'язку УПА і запілля не перетинались і діяли окремо. Невідповідність усталеної системи зв'язку радянській дійсності, значні людські втрати й великі розриви у сполученні викликали потребу істотно її скоротити та реорганізувати. З цією метою в підпіллі було запроваджено принцип заздалегідь обумовлених дат і місць, де залишали пошту («мертві пункти зв'язку»), а також зустрічей підлеглих з керівниками. В УПА для зв'язку використовували кур'єрські групи (2—5 осіб). У 1945—1946 рр., після реорганізації повстанських підрозділів у збройне підпілля, кур'єрський зв'язок застосовували для передачі кореспонденції на великі відстані.

У липні 1944 р. ЧА розпочала загальний наступ і, швидко руйнуючи фронт, досягла рубежу р. Вісла у Польщі. Вся територія ПЗУЗ і прилеглі українські етнічні землі Холмщини та Підляшшя (Польща) опинилися під радянським контролем. Цей наступ призвів до виходу з ПЗУЗ, окрім німецьких військ, більшості фронтових і тилкових частин ЧА, прикордонних і внутрішніх військ НКВД, що дало можливість керівництву визвольного руху налагодити, а в деяких районах — реанімувати діяльність підпілля й УПА.

У липні—серпні 1944 р. структура визвольного руху на ПЗУЗ і ПСУЗ була реорганізована. Чотири ВО, що діяли від 1943 р., було переформовано і на їхній основі в рамках НВРО утворили три⁵⁰ ГО: північно-західну* (провідник — Іван Литвинчук — «Максим Дубовий»), північно-східну** (провідник — Федір Воробець — «Шигуніч Денис»), південно-східну (провідник — Петро Олійник — «Роман»). Межею між двома першими стала р. Горинь. Територія південної Рівненщини (лівобережжя р. Горинь), Кременеччина (волинські райони Тернопільської обл.), Кам'янець-Подільська (Хмельницька) і

⁵⁰ Загалом планувалося створити п'ять ГО у складі НВРО (ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 23. — Л. 20). Назви і територіальні межі двох ГО не встановлені.

* Включала територію Волинської і північно-західну частину Рівненської обл. в Україні, Берестейщину і Пінщину в Білорусі, Холмщину і Підляшшя у Польщі.

** Включала всю правобережну, по р. Горинь, частину Рівненської обл., Житомирську і західну частину Київської обл. в Україні та деякі прилеглі південні райони Білорусі.

Вінницька області та південна частина Київської області були закріплені за південно-східною ГО («22»). Кожна ГО поділялася на три ВО.

У другій половині 1944 р. зазнали реорганізації також підрозділи УПА, що діяли на ПЗУЗ і ПСУЗ. Групи «Заграва», «Турів» і «Тютюнник» переформовано у з'єднання груп (ЗГ) «33» («Завихост») і «44» («ЗГ», «444»), які діяли, відповідно, на території північно-західної та північно-східної ГО. На території південно-східної ГО надалі діяла УПА-«Південь» разом із включеною до її складу групою «Богун» (певно, під назвою «Донбас»).

Структура і командний склад вищих ланок УПА на ПЗУЗ і ПСУЗ були такими: командир УПА-«Північ» — Дмитро Клячківський — «Охрім»*; ШВШ — Борис Бедрик — «Клим» («Див»); пвх. — Яків Бусел — «Заславський» і «Вадим» («Золотаренко»).

До складу ЗГ «33» («Завихост») входило 6 бригад та інші підрозділи чисельністю до 1500 осіб. На чолі з'єднання стояли: командири Іван Литвинчук — «Максим Дубовий», Юрій Стельмащук — «Кайдаш»; ШВШ Олексій Громадюк — «Остріжський»; пвх. «Погідний».

Бригади:

«Жовті Води» (ім. Острога, «0150») (командир — Григорій Решетин — «Галайда»);

«Пам'ять Крут» (ім. Лайдаки, «050») (командир — Дмитро Калинин — «Ярок»);

«Пилявці» (ім. Байди, «0450») (командири — Іван Климчак — «Лисий», Іван Кисіль — «Ігор»);

«Помста Базару» (ім. Назара, «0550») (командир — Григорій Троцюк — «Верховинець»);

«Соборна Україна» (ім. Вовчака, «0350») (командир — Тихін Зінчук — «Ромб» / «Голуб» /);

Холмська (ім. Мазепи, «0250») (командири — «Буря», Дмитро Кореїчук — «Ткач»).

Усі бригади базувались у північній, лісистій частині ГО. Окремі підрозділи організовувалися також у південних районах, зокрема курені під командуванням Василя Левочка — «Юрченка» («Довбуша») та Олексія Мельника — «Чорноморця». Однак відкрита (безліса) місцевість та оперативно-агентурна діяльність НКВД призвели до їх швидкої ліквідації.

* У серпні 1944 р. повернувся до виконання своїх обов'язків.

До складу ЗГ «44» («ЗГ», «444») входили три загони та інші підрозділи чисельністю до 1 тис. осіб. На чолі з'єднання стояли: командир Федір Воробець — «Шигуніч Денис»; ШВШ Петро Гудзоватий — «Василь Вечера»; пвх. Єфрем Мовчан — «Петро Степанченко», Володимир Рудаков — «Святославич».

Загони:

«Дорош» (командир — Никон Семенюк — «Стальний»);

Прилуцький (командир — Анатолій Монь — «Дяченко» /«Гамалія»/);

Стародубський (командир — Макар Мельник — «Кузьма»).

Частина підрозділів ЗГ «44» діяла невеликими групами (5—20 осіб) у східних районах ГО (Житомирщина, Київщина).

Структура і командний склад УПА-«Південь» були такими: командири — Василь Кук — «Леміш», Петро Олійник — «Роман» («Старий»); ШВШ — Леонід Ступницький — «Гончаренко», Микола Свистун — «Ясен»; пвх. — Сочинський — «Козуб». З'єднання: «Донбас» (командир — Матвій Токар — «Босота» /«Юда»/); «Холодний Яр» (командири — Микола Свистун — «Ясен», Семен Котик — «Вир»).

До складу з'єднань входили курені (бригади) під командуванням Ярослава Білинського — «Бистрого», «Вира», Івана Золотнюка — «Довбенка», Михайла Кондраса — «Міші» («Великана»), Миколи Мельника — «Коваленка», Остапа Качана — «Шаркана» («Саблюка»), «Шума», «Чернець», «Байди». Сотні діяли під командуванням «Андрія», «Голоти», «Ваньки», «Вітра», «Володимира», «Ворона», «Вертуна», «Веремії», «Крука», «Криги», Івана Мегери — «Кума», «Меча», «Мухи», «Наливайка», «Панька», Потапчука — «Партизана», Анатолія Шморгуна — «Підхмарного», «Пограничного», «Смілого», «Сокола», «Сома», «Тернини», «Тополі», Григорія Кравчука — «Хмари», «Чорногори», «Шепила», «Шпали», «Щуки», «Щупака», «Ярошенка» та ін.

Частина підрозділів УПА-«Південь» діяла невеликими групами (20—50 осіб) у південно-східних районах ГО (Кам'янець-Подільська, Вінницька, Київська обл.) та за її межами (Тернопільська, Львівська обл.). Чисельність УПА-«Південь» на початок осені 1944 р. становила до 1500 осіб. Загальна чисельність підрозділів УПА на ПЗУЗ і ПСУЗ у другій половині 1944 р. складала близько 4 тис. вояків, що разом з мережею підпілля давало до 8 тис. учасників

визвольного руху. Восени 1944 р. у Волинській і Рівненській областях та на Кременеччині (Тернопільська обл.) їм протистояли 9-та стрілецька дивізія, 16-та, 20-та, 21-ша і 22-га стрілецькі бригади ВВ НКВД чисельністю понад 15 тис. осіб. Крім того, у сільській місцевості діяли групи охорони громадського порядку, загони «совпарт-активу» та сільські винищувальні батальйони («стрибки»). Зокрема, у Волинській та Рівненській областях таких формувань було понад 800 (10—15 тис. осіб), із них винищувальних батальйонів при районних відділах НКВД — понад 60 (1,5—2 тис. осіб).

У разі потреби до проведення протиповстанських операцій залучали частини дислокованих на ПЗУЗ прикордонних військ НКВД (понад 5 тис.) та ЧА. Загальна чисельність радянських мілітарних структур на ПЗУЗ і ПСУЗ з урахуванням тих, що діяли у прилеглих до Волинської і Рівненської областей регіонах України і Білорусі, перевищувала 50 тис. осіб.

Наприкінці 1944 р. організаційно-військова діяльність УПА позвалилася після літнього спаду. Повстанський рух охоплював усю Волинську і Рівненську області, частини Житомирської, Тернопільської, Кам'янець-Подільської, Вінницької, Київської областей і прилеглі регіони Білорусі та Польщі. У західних (волинських) областях боротьба мала більші масштаби, в інших регіонах вона значною мірою залежні від повстанських рейдів. Серед значніших вдалих для УПА акцій слід згадати засідку 11 грудня 1944 р. на Рокитнівщині підрозділів ЗГ «44» (командири — «Стальний», «Сівач» та ін.) проти відділу ВВ НКВД, в результаті якої той втратив 117 осіб убитими.

Одним із найпоширеніших видів повстанської діяльності на ПЗУЗ і ПСУЗ були рейди. За своїм спрямуванням вони поділялися на бойові та пропагандистські. Метою перших було спровокувати напругу в середовищі ворога, завдати йому відчутних втрат та завдати провести концентрований наступ. Пропагандистські рейди були спрямовані на популяризацію визвольного руху, поширення антирадянських настроїв серед населення, створення сприятливих умов для активної повстанської діяльності.

На відміну від бойових, пропагандистські рейди проводили голов-но у слабо опанованих і неопанованих визвольним рухом регіонах України та за її межами (Білорусь). За способом проведення рейди поділялися на піші та кінні. Піші здійснювали переважно більшими

підрозділами та з'єднаннями 1944 р. й меншими повстанськими групами (5—30 осіб) у 1945—1946 рр. Кінні рейди невеликими підрозділами (10—60 осіб) практикували протягом усього розглядуваного періоду.

Одним із найдовших піших рейдів з використанням кінного транспорту був марш на початку 1944 р. територіями Вінницької, Кам'янець-Подільської, Тернопільської, Станіславівської (Івано-Франківської) та Львівської областей групи командира О. Качана — «Саблюка».

До найдовших кінних рейдів належить рейд територією п'яти областей України і Білорусі зведеної кінної групи (56 осіб) ЗГ «44» під керівництвом Ф. Воробця — «Шигунича Дениса» (23 січня — 15 лютого 1945 р.; 985 км).

До найбільших за чисельністю рейдів можна зарахувати вихід з оточення під Гурбами на Полісся з'єднань «Холодний Яр» та «Донбас» (25—27 квітня 1944 р.; 1,5—2 тис. учасників).

Особливим видом повстанської діяльності в регіоні були військово-диверсійні акції на Ковельській, Львівській і Вінницькій залізницях, що розпочалися з приходом основної маси військ ЧА та НКВД й почастішали з їхнім подальшим просуванням на захід у серпні 1944 р. Так, у Рівненській області (Ковельська залізниця) радянські органи тоді зафіксували підрив ешелону з боєприпасами, напади на бронепотяг та станцію Томашгород⁵¹. Подібні акції проводили і на інших залізницях. 10 жовтня 1944 р. на перегоні Кривин—Могиляни (Вінницька залізниця) внаслідок підриву залізничної колії зіштов з рейок поїзд № 1901⁵². 17 жовтня 1944 р. на відтинку залізниці Красносільці—Ланівці—Ляпясівка (Львівська і Вінницька залізниця) спалено 6 залізничних мостів та станцію Куськівці⁵³. Загалом у серпні—грудні 1944 р. повстанці тільки на Ковельській залізниці здійснили 47 таких акцій, з них 11 призвели до катастрофи⁵⁴.

У наступні роки також відбувалися диверсії на залізницях, однак менш інтенсивно*. Радянські органи для запобігання повстанським

⁵¹ ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Д. 928. — Л. 81—83.

⁵² Там же. — Д. 1707. — Л. 4.

⁵³ Там же. — Д. 929. — Л. 127.

⁵⁴ Там же. — Оп. 23. — Д. 929. — Л. 122.

* Зокрема, у січні—лютому 1945 р. у Волинській обл. було підірвано 10 ешелонів, а 10 травня 1945 р. диверсійна група бригади «Соборна Україна» на відтинку Ковель—Поворськ підірвала бронепотяг.

диверсіям на залізниці притягували до відповідальності місцеве населення.

Поряд із пошкваленням у другому півріччі 1944 р. повстанської діяльності підрозділи УПА мали відчутні втрати. Серед загиблих командирів були: ШВШ генерал-хорунжий «Гончаренко» і майор «Ясен» (УПА-«Південь»), поручник «Остріжський» (ЗГ «33»); курінні сотник «Гірчиця», сотник «Довбенко», сотник О. Качан — «Шаркан» («Саблюк»), хорунжий І. Климчак — «Лисий», О. Поліщук — «Лихо»; сотенні поручник «Андрій», поручник «Панько», поручник Потапчук — «Партизан», «Філька», «Ярослав», поручник «Ярошенко» та ін.

Актуальною проблемою для УПА у 1944 р. залишалося забезпечення озброєнням і амуніцією. У першій половині року використовували попередні запаси, а також захоплювали майно радянських та німецьких військових підрозділів. Від другого півріччя основним джерелом, звідки озброєння «надходило» до УПА і заплілля, стали розбиті або роззброєні групи охорони громадського порядку, загони совпартактиву та сільські винищувальні батальйони. Так, у вересні 1944 р. в «стрибків» було відібрано 22 гвинтівки, завдяки чому вдалося відновити розбитий ВОП у Володимирецькому районі⁵⁵.

У 1945—1946 рр. надалі відбувалася «експропріація» повстанцями озброєння. За радянськими повідомленнями, в Рівненській області у березні 1946 р. було роззброєно 5 винищувальних батальйонів, а 4 батальйони розпалися⁵⁶.

Зі змінами чисельного й особового складу повстанської армії у 1944 р. загострилася потреба в нових командних кадрах. Тому в усіх групах (ЗГ) для підготовки молодшого командного складу періодично організовували короткі (3—6 тижнів) та невеликі (1—3 чоти) підстаршинські школи (вишколи)*. По закінченні таких шкіл випускникам присвоювали звання (ступені) рядового та підстаршинського складу (старший стрілець, вістун, старший вістун, булавний), і вони поверталися до своїх підрозділів. Крім підстаршинських шкіл, при групах (ВО) та ЗГ діяла низка саперних, санітарних, господарчих та

⁵⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. — С. 760.

⁵⁶ ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 2964. — Л. 35.

* У першій половині 1944 р. підстаршинські вишколи існували при більших підрозділах (курнях, загонах). Стосовно другого півріччя відомо про діяльність по одній підстаршинській школі у ЗГ «33», «44» та УПА-«Південь», що дали по кілька випусків.

ін. вишколів і курсів для забезпечення кадрами відповідних служб УПА і запілля.

Для підвищення військово-фахового рівня чинних вищих командирів УПА проводили короткі (1—3 тижні) перевишколи. Спроба організувати старшинську школу при групі «Тютюнник» у травні 1944 р. на Кореччині виявилася невдалою. Новозорганізована структура була ліквідована під час операції ВВ НКВД. Надалі окремі військові школи не організовувалися, однак відбувалися вишколи та перевишколи членів і провідників повстанського руху в рамках діяльності військових референтур.

Оперативна діяльність УПА у другому півріччі 1944 р. — на початку 1945 р. на ПЗУЗ і ПСУЗ, на відміну від першої половини 1944 р., зводилася, головню, до дій окремих підрозділів ЗГ (бригад, загонів, з'єднань). Оперативно-тактичні заходи повстанські підрозділи здійснювали роями, чотами (підвідділами), сотнями (відділами), рідко куреннями (загонами). Щоб охопити діями всю закріплену територію, вони обстрілювали районні центри (з метою утримати в них супротивника), ліквідували опорні пункти НКВД, бази винищувальних батальйонів, а також руйнували лінії зв'язку і шляхи транспортного сполучення (мости, залізниці). З видів бойової діяльності найчастіше застосовували засідки, наскоки, диверсії та рейди.

Підрахувати, бодай приблизно, втрати визвольного руху на ПЗУЗ (у Волинській і Рівненській обл.) за рік протистояння радянській владі (лютий 1944 — лютий 1945 рр.) дають змогу звіти обкомів КП(б)У. За ними, повстанці втратили 21352 убитими і 24026 заарештованими. Серед захоплених радянською стороною трофеїв було 19 гармат, 111 мінометів, 158 важких кулеметів, 947 легких кулеметів, 2002 автомати, 7263 гвинтівки, 7 радіостанцій, 5 типографій тощо⁵⁷.

Окрему велику групу (37677 осіб) склали затримані дезертири з ЧА, а також ті, хто ухилялися від мобілізації (чисельність мобілізованих становила 220989), сприяли повстанцям («бандпособники») або ж «зголосилися з повинною». Наведені дані дали можливість рівненському партійному керівництву говорити про розгром основних сил УПА й ОУН та позбавлення їх людських резервів. За тими ж даними, загальні втрати радянської сторони (включаючи

⁵⁷ ЦПАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 1693. — Л. 28—37; Там же. — Д. 923. — Л. 2—25.

цивільне населення) у Рівненській області за рік складали 1809 убитих⁵⁸.

Політично-пропагандивну роботу визвольний рух здійснював на охоплених територіях через поширення політичної літератури: відозв, листівок, періодичних і неперіодичних видань тощо. Літературу друкували технічні відділи (осередки, звена з 3—5 осіб) у підпільних друкарнях при вищих підпільно-адміністративних структурах (округах, краях)*.

Через втрату в першій половині 1944 р. частини друкарень та загибель кваліфікованих і досвідчених кадрів було обмежено або припинено друк більшості центральних періодичних видань на ПЗУЗ («Вільна Україна», «Інформатор», «До зброї», «За самостійну Україну»). Одним із найстабільніших періодичних видань УПА на ПЗУЗ у 1944 р. були «Інформації», які редагував працівник політвиховного відділу УПА-«Північ» «Апостол» («Вік») ⁵⁹.

Подальша видавнича діяльність повстанців у кінці 1944—1945 рр. на ПЗУЗ ознаменувалася перевиданням за допомогою наявної техніки (друкарських машинок, циклостилів, шклографів, гектографів, типографій) і рукописно заликів, гасел, відозв та видань керівних органів визвольного руху (ОУН, НВРО, УГВР), яке здійснили декілька технічних звен.

Певна стабілізація в діяльності підпілля у другій половині 1945 р. дала змогу відновити друк видань проводу ОУН ПЗУЗ, УПА-«Північ» та іншої літератури. Видання проводу представляли інформаційні журнали «Шляхом боротьби» (ч. 1, листопад 1945 р.) та «Інформатор» (ч. 1, 1946 р.), а УПА-«Північ» — вишкільні матеріали з українознавства — «Землезнання України. Курс І. Загальні відомості з географії України» (вересень 1945 р.), «Землезнання України. Курс ІІ. Описова географія» (1946 р.). Вийшли друком збірка

⁵⁸ ЦПАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 1693. — Л. 28—37; Там же. — Д. 923. — Л. 2—25.

* Велика підпільна друкарня була виявлена ВВ НКВД 24—25 лютого 1945 р. в бетонуваних підземних приміщеннях у селах Звіздже і Яполоть Деражненського р-ну. До найвідоміших на ПЗУЗ належала друкарня «Свобода народам», що діяла від 1944 р. У 1944—1945 рр. вона, окрім іншого, друкувала пропагандистські матеріали для підрозділів групи «Тютюнник», ЗГ «44» та ПСК, що діяли на Сході. Серед її співробітників був редактор пропагандистського осередку Північно-східного краю, колишній редактор газети «Волинь» Андрій Мисечко — «Довжан» («Май»). Друкарню ліквідували ВВ НКВД під час операції у с. Річки Корецького р-ну 22—28 травня 1945 р.

⁵⁹ № 1—9 від 01.06—20.07.1944 р. // Державний архів Служби безпеки України (далі — ДАСБУ). — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 69. — Арк. 99—124.

поезій Миколи Козака («М. К.») «З днів боротьби» (ч. 1, 1945 р.) та нарис Людмили Фої «Молодь східних українських земель в боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу» (21 жовтня 1945 р.). Крім того, 1945 р., згідно з інструкціями керівництва, всі організаційні одиниці, починаючи від району, щоб забезпечити себе потрібною кількістю пропагандистської та вишкільної літератури, створювали власну технічну базу*.

Наприкінці 1944 — на початку 1945 рр. територія ПЗУЗ і ПСУЗ, охоплена діяльністю підпілля, зазнала чергової реорганізації: на основі ГО створено Північно-західний край (ПЗК «Хмельницький») і Північно-східний край (ПСК), що межували по р. Горинь. Південна ГО «22» після реорганізації стала окремою Рівненською округою**. Південні райони Рівненщини відійшли до ПЗУЗ, а північні райони Тернопільщини (Кременеччина) та Кам'янець-Подільщина*** — до ЗУЗ (Подільський край).

Новостворені краї поділялися на округи. До складу ПЗК «Хмельницький» входили 4 округи:

Берестейська («100», «Кричевський»): провідники — «Хвиля», Зиновій Самчук — «Шварц»;

Ковельська («200», «Богун»): провідники — Євген Манько — «Микола» («Ящур»), Валерій Бондарчук — «Гордій»;

Луцька («300», «Кривоніс»): провідники — Михайло Бондарчук — «Стимид», Федір Заборовець — «Жен»;

Холмська**** («400», «Король Данило»): провідники — Федір Заборовець — «Жен», Михайло Середа — «Шворний».

До складу ПСК входили 3 округи:

Сарненська («А»): провідники — Богдан Логінський — «Ігор», Надія Демидович — «Ярина», Макар Мельник — «Кузьма», Ярослава Скаб — «Варка»;

Житомирська («Б», «4444»): провідник — Микола Мельник — «Павло»;

* Типографія Ковельської округи діяла до ліквідації 10 березня 1946 р. ВВ НКВД на хут. Мельці Седлищанського р-ну Волинської обл. Тоді загинули політреферент округи Микола Паньковець — «Варнак» і господарчий округи Ф. Клиновий — «Сивий Борис».

** Складалася з Рівненського і Здолбунівського надрайонів. Дубенський надрайон увійшов до складу ПЗК.

*** Декілька північних районів Кам'янець-Подільщини (до шепетівських лісів) залишились у складі ПСК.

**** Навесні 1945 р. передана до складу Закерзонського краю (ЗУЗ).

Білоруська*: провідник — Макар Мельник — «Кузьма».

Початок 1945 р. приніс УПА на ПЗУЗ суттєві персональні втрати. Загинули: командир УПА-«Північ» полковник Дмитро Клячківський — «Охрім», ШВШ Борис Бедрик — «Клим» («Див»), пвх. «Вадим», референт СБ ПЗУЗ підполковник контррозвідки Олександр Присяжнюк — «Мітла»; потрапив у полон командир ЗГ «33» Юрій Стельмащук — «Кайдаш». Серед загиблих командирів підрозділів були: «Богун», «Безіменний», поручник Роман Шушкевич — «Бурлаченко», «Вовк», поручник «Воля», Матвій Ісюк — «Залізний», «Запорожець», «Кость», «Кричевський», сотник Макар Мельник — «Кузьма», Павло Микитюк — «Нерозлучний», «Сорока», поручник «Сталевий» («Орел»), «Хмара», «Чорний», «Чорнота» («Остап»), сотник «Шахрай», поручник «Шум», Дмитро Калинюк — «Ярок», «Яструб» та ін. Значних втрат зазнали низові структури підпілля.

Тільки у березні 1945 р. до виконання обов'язків провідника ОУН на ПЗУЗ** і, вірогідно, командира УПА-«Північ»*** узявся М. Козак — «Чупринка» («Лука»). Посади ШВШ та пвх. УПА-«Північ», імовірно, залишалися вакантними.

У першій половині 1945 р. на ПЗУЗ надалі діяли підрозділи УПА з відповідним командним складом: з'єднання груп «33» («Завихост», ім. Хмельницького): командири — Ю. Стельмащук — «Кайдаш», Панас Матвійчук — «Криlach», І. Литвинчук — «Максим Дубовий», ШВШ — Микола Павлович — «Яворенко», пвх. — «Погідний»; з'єднання груп «44» («ЗГ», «444»): командир — Ф. Воробець — «Шигуніч Денис», ШВШ — Петро Гудзоватий — «Василь Вечера», пвх. — «Хмара», В. Рудаков — «Святославич». Окремо діяли підрозділи УПА-«Південь», імовірно, на чолі з командиром Семеном Котиком — «Доксом» («Виром», «Кожухом»).

ЗГ «33» («Завихост», ім. Хмельницького) складалося з 6 бригад та окремих підрозділів — охоронних (почотів) і диверсійних (ВОПів) — загальною чисельністю до 1 тис. воєнків.

Бригади:

«Жовті Води» (командир — Григорій Решетин — «Галайда»);

«Пам'ять Крут» («0018») (командири — Дмитро Калинюк — «Ярок», «Аршин», «Кармелюк»);

* Певно, у 1945 р. передана до складу Сарненської округи.

** Формально був затверджений на посаді у травні 1945 р.

*** У грудні 1945 р. на цю посаду призначено Петра Олійника — «Сергія».

«Пилявці» (командир — Іван Кисіль — «Ігор»);
«Соборна Україна» (командир — Тихін Зінчук — «Ромб» / «Кубік» /);

«Помста Базару» (командири — Григорій Троцюк — «Верховинець», «Хмара», «Тигр»);

«Холмська» (командири — Дмитро Корейчук — «Ткач»).

Окремі підрозділи: відділ «Азіати» — командир — Степан Коваль — «Бурлака», відділ командира Олексія Мельника — «Чорноморця», кінна група — командир — «Вільний», кінна диверсійна група — командир — Дмитро Стародуб — «Лебедь».

До складу ЗГ «44» («ЗГ», «444») входило три загони загальною чисельністю до 800 осіб:

«Дорош» (командири — Никон Семенюк — «Стальний», Іван Гричан — «Пашенко»);

«Прилуцький» (командир — Анатолій Мось — «Дяченко» / «Гамалія» /);

«Стародубський» (командир — Макар Мельник — «Кузьма»).

УПА-«Південь», крім згаданої реорганізації ГО «22» у Рівненську округу, зазнала інших організаційно-територіальних змін, а також скорочення*. Частина її підрозділів було передано до складу УПА-«Північ» та УПА-«Захід». Зокрема, відділи «Вихра», «Морозенка» та «Чорні Гайдамаки» (загалом 150—200 осіб) перейшли до ЗГ «44».

Основою УПА-«Південь» було з'єднання «Холодний Яр» чисельністю близько 500 вояків. Його командиром був С. Котик — «Докс», а заступником, певно, Михайло Кондрас — «Міша». До складу з'єднання входили підрозділи «Гамалії», Ананія Присяжнюка — «Гарасима», «Голуба», «Гордієнка», «Карася», Федора Олійника — «Летуна», Хоми Литвинюка — «Лугового», «Мамая», М. Кондраса — «Міші», «Нечая», «Сокола», «Яструба» та ін.

Визвольний рух на ПЗУЗ, попри значні втрати на межі 1944—1945 рр., не припиняв протирадянської боротьби. У першому півріччі 1945 р. на території Волинської і Рівненської областей здійснено 651 збройний акт («бандпроявление») — близько 30% від 2207 зафіксованих радянськими органами у семи західних областях України⁶⁰. Деякі з них, що вирізнялися більшими масштабами, склали бойову

* Певно, було ліквідовано з'єднання «Донбас».

⁶⁰ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. — Т. 2 — С. 607.

діяльність УПА. Документи ЗГ «44», фіксують такі її дії у січні—серпні 1945 р.: проведено 30 боїв (з них 8 невдалих), 16 акцій (3 невдалих), 7 засідок (4 невдалих), 8 разів підірвано залізницю. З'єднання втратило 218 осіб убитими і 74 пораненими. Противник втратив понад 540 осіб убитими (з них більше 20 офіцерів), 72 особи забрано в полон. Як трофеї здобуто 60 гвинтівок, 1 важкий кулемет, 14 легких кулеметів, 20 автоматів тощо⁶¹.

З відходом на захід радянсько-німецького фронту і певною стабілізацією становища у західних областях України радянське партійно-державне керівництво посилило увагу до боротьби з українським визвольним рухом. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся 24 листопада 1944 р., після появи постанови ЦК ВКП(б) «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» (27 вересня 1944 р.), звернув увагу секретарів обкомів і райкомів на «остаточний розгром найлютіших ворогів українського народу — українсько-німецьких націоналістів». Зокрема, наголошувалося на необхідності знищити керівні кадри СБ, для чого рекомендувалося «гнучкіше і різноманітніше застосовувати всі заходи боротьби»⁶².

Зміст «всіх заходів» впливає з наступної постанови Політбюро ЦК КП(б)У (10 січня 1945 р.), за якою начальники облуправлінь НКГБ і НКВД, секретарі обкомів партії зобов'язувалися мати у кожному населеному пункті агентуру та «широко залучати до агентурної роботи місцевих жителів, перевірених і відданих радянській владі, а також з числа колишніх учасників оунівських організацій»⁶³.

Логічним продовженням попередніх рішень стала постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 26 лютого 1945 р., згідно з якою за кожним більшим повстанським підрозділом закріплювався бойовий загін, для ліквідації боївок виділяли невеликі військові групи, а для ліквідації керівників ОУН і СБ, за прикладом Волинської області, рекомендували створювати «групи спеціального призначення з бандитів, які зголосилися з повинною і виявили бажання боротися з бандитизмом»⁶⁴.

⁶¹ ЦДАВО. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 87а. — Арк. 45.

⁶² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. — С. 97.

⁶³ Там само. — С. 121.

⁶⁴ 13 січня 1945 р. з колишніх повстанців була створена спецгрупа на чолі з керівником зв'язку Луцької (Волинської) округи Йосипом Кравчуком — «Тьордим». У січні 1946 р. члени групи за свою діяльність були висунуті на нагородження радянськими державними та військовими нагородами (ЦПАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 2579. — Л. 6—15).

Оскільки ліквідація великих повстанських формувань створила сприятливі умови для кращої організації агентурної роботи, яка була на той час «вирішальним фактором у боротьбі з ОУН», ЦК КП(б)У зобов'язував підлеглі партійні та силові органи (НКВД, НКГБ) «ширше і сміливіше практикувати засилання агентури в оунівське підпілля і бандформування УПА»⁶⁵.

Про стан агентурно-оперативної діяльності радянських спецорганів у Волинській і Рівненській областях на лютий—березень 1945 р. свідчать звіти обкомів КП(б)У⁶⁶. Відповідно до них, загальна кількість резидентів НКВД і НКГБ в областях становила 181, агентів внутрішніх і маршрутних — 1328, таємних співробітників (сексотів) — 9079. Окрему категорію складали спеціальні бойові групи «перевербованих» колишніх повстанців («контрбанди») — 91 група із загальною чисельністю членів 1481.

Наявність розгорнутої і численної агентурно-оперативної мережі радянських спецорганів становила значну загрозу діяльності та самому існуванню визвольного руху на ПЗУЗ. Вона давала можливість радянським органам ефективніше виявляти і точніше обраховувати реальну кількість учасників руху. За їхніми даними, на 20 лютого 1945 р. у Рівненській області діяло 40 великих підрозділів УПА чисельністю 2608 вояків та 68 дрібних груп мережі ОУН і боївок СБ чисельністю 1115 осіб. Загалом в області налічували «наближено» 3169 учасників протирадянського руху⁶⁷. У Волинській області на 25 лютого 1945 р. нараховували 28 «банд» (по 25—150 членів) загальною чисельністю до 1200 осіб⁶⁸.

Розвиток міжнародних подій на початку 1945 р. (військові поразки Німеччини, домовленості країн-алльянтів на Кримській конференції), близький кінець війни, стабілізація становища в СРСР та намагання радянської влади швидко й остаточно ліквідувати український визвольний рух («період натиску») змусили повстанське керівництво визнати, що настав критичний момент і подальше існування руху вимагає жорстких заходів самозбереження.

⁶⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. — С. 140—141.

⁶⁶ Див.: ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 1693. — Л. 34—35; Там же. — Д. 1698. — Л. 15, 55—56.

⁶⁷ ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 923. — Л. 19.

⁶⁸ Там же. — Д. 1693. — Л. 37.

Визвольний рух на ПЗУЗ, не припиняючи своєї діяльності, намагався якнайшвидше підготуватися до роботи в новій дійсності «сильного тиску». СБ провела ґрунтовну перевірку («чистку») всіх учасників руху (членів ОУН, вояків УПА) та його симпатиків. Перевірені члени ОУН мали стати «професійними», відірваними від родини чи сталого місця проживання «революціонерами-підпільниками». Кожен мав пройти основний перевишкіл СБ, щоб уміти боротися з органами НКВД і НКГБ та їхньою агентурою і максимально підготуватися до політичної роботи.

У підпіллі було скорочено всі керівні центри, ліквідовано вищі господарські, організаційні референтури, УЧХ. Від організаційної мережі відокремлено майже всіх жінок. Працівниками керівних центрів посилено низові ланки* як найбільш життєздатні при «натиску» і зугарні працювати в найважчих умовах. Усі звільнені («виведені з підпілля») учасники руху, а також усі, хто співпрацював з ним, переводилися в ранг «симпатиків» (діяли поза організаційною мережею).

В УПА було розформовано «нежиттєздатні одиниці» (штаби, ВПЖ, військову розвідку), скасовано низку вищих командних посад (курінний, сотенний), призначено командирів до наявних бойових одиниць. Вільні кадри підпілля ОУН та збройні підрозділи УПА розміщено (відправлено у військово-пропагандистські рейди) якнайдалі від регіонів очікуваного радянського «натиску» (на Полісся, у прилеглі регіони України, Білорусі, Польщі). Підготовлено нові, законспіровані, незалежні від населення криївки, склади харчів, зброї, медикаментів.

Щойно вступивши на територію Західної України, охоплену повстанським рухом, радянська влада спрямувала туди значні сили репресивно-каральних органів, які швидко створили розгалужені слідчі та агентурно-оперативні апарати (агентурну мережу)**. Було впроваджено практично випробувані в СРСР методи шантажу, підкупу і масової провокації. Працівники СБ виявилися неготовими до таких прийомів, і тому не могли ефективно їм протидіяти.

Це виявилось під час згаданої весняної (1945 р.) «чистки» в ОУН і УПА, коли «знаходили» подекуди нереальні кількості ворожого еле-

* Нижня організаційна клітина (ланка) – районний провід – для виконання своїх функцій мала налічувати близько 10 членів. У нижчих від районової клітинах за відсутності відповідних кадрів посади не обсаджували.

** Однією з головних засад, якої дотримувалися радянські спецоргани, створюючи агентурну сітку, була масовість. З часом кількісні показники стали переростати в якісні. Практикували організацію агентурної сітки в одному населеному пункті протягом лише одного місяця.

менту (агентури) в їхніх лавах. Зокрема, згідно зі звітом від 14 травня 1945 р. провідника Північно-східного краю П. Олійника — «Романа», у Корецькому і Костопільському надрайонах виявлено 50%, а в Сарненському — до 80% кадрів, що були «на службі НКВД»⁶⁹. Після цього в Сарненському надрайоні працівниками СБ було «переведено рубку», яка «виявилася на практиці некорисна»⁷⁰.

Реорганізація визвольного руху та дії СБ («чистка»)⁷¹ призвели до «виключення» (виведення, ліквідації) з його лав багатьох учасників, зокрема тих, що долучилися до нього заради самозбереження (не бажаючи служити в ЧА, працювати у Донбасі тощо). Великий відсоток виключених скористався закликком керівництва УРСР до учасників «українсько-німецьких націоналістичних банд» про «явку з повинною» до 20 липня 1945 р.⁷² Інші самостійно переховувались або об'єднувались у різні угруповання («дикі групи»).

На території ПСК «Одеса»* цей процес вилився в організоване відокремлення та об'єднання «репресованих» навколо організаційного референта С. Янишевського — «Далекого», який виступив проти «чистки». Наприкінці 1945 р. разом зі своїми прибічниками** і підлеглими у Костопільському та Корецькому надрайонах (300—400 осіб)*** він створив окрему структуру повстанського руху (край «Одеса») і почав діяти автономно. Повстанські групи, що оперували на сході (Житомирська округа)****, без узгодження також були підпорядковані краю «Одеса»*****.

⁶⁹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 4. — Арк. 123.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Від 1 січня до 1 жовтня 1945 р. в ПЗК «Москва» СБ покарало смертю (за неповними даними) 889 підозрюваних у зв'язках з НКВД. У з'єднанні «Хмельницький» на 1 грудня 1945 р. з цієї ж причини було ліквідовано 248 осіб (ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 57. — Арк. 51—53).

⁷² Ідеться про відповідний фрагмент у «Зверненні до робітників, селян і інтелігенції західних областей України» від 19 травня 1945 р. Див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. — С. 158.

* Криptonім «Одеса» присвоєно в червні 1945 р.

** Отримали зневажливу назву «глистів».

*** Від вересня 1945 р. «Далекий» виконував функції організаційного референта ПСК «Одеса» і, маючи всі зв'язки, до часу відокремлення фактично керував більшістю структур краю.

**** В окрузі діяло декілька груп повстанців загальною чисельністю 30—50 учасників. До окружного проводу («Схід») входили: провідник Володимир Кудра — «Роман», «Будько», «Марко». Округа складалася з надрайонів: «Трансйорданія», «Лісовищина», «Поділля».

***** У наступні 1946—1947 рр. новий провідник округи «Будько» періодично піднімав питання перед керівництвом краю про встановлення контактів з Проводом ОУН.

До складу новоствореного проводу краю «Одеса» ввійшли: провідник С. Янишевський — «Далекий», політичний референт Степан Костецький — «Зимний», організаційний референт Павло Трофімчук — «Тарас». Самопроголошеної структури керівництво ПЗУЗ не визнало, що призвело до взаємного політичного та збройного поборювання*. Провід ОУН у конфлікті зайняв сторону проводу ПЗУЗ.

Незважаючи на розкол, діяльність повстанського руху на ПЗУЗ, зокрема у східній частині, не припинилася. Наявні документи і пропагандистські матеріали свідчать, що організація під керівництвом «Далекого» чинила політичний та збройний опір радянському режимові, а передовсім його спецорганам.

До вдалих контррозвідувальних дій СБ проти ворожої агентури належить розкриття влітку 1945 р. «агентурної групи НКГБ УРСР». Легендована група вдавала провід Східно-Українських Земель («Осередніх і східних областей України»), якому підлягала штучно створена «підпільна мережа» з Білоцерківської, Дніпропетровської, Конотопської, Криворізької та Миколаївської округ**. За посередництвом цього проводу планувалося вести агентуру НКГБ до центральних органів визвольного руху. Щоб завоювати довіру керівників руху, легендований провід навіть звернувся з «вигривальним» антирадянським листом до члена Спілки радянських письменників України академіка Максима Рильського («Відвертий лист Рильському М. Т.»).

Однак провідникові і референту СБ ПЗУЗ М. Козаку — «Луці» вдалося викрити і перевербувати прислану «чекістами» від імені фіктивного проводу зв'язкову Людмилу Фою — «Апрельську» («Оксану»). Завдяки цьому керівництво легендованого проводу на чолі з Михайлом Захаржевським — «Тараном» вдалося ліквідувати⁷³.

* Два члени проводу краю «Одеса» — «Зимний» і «Тарас» — у 1945–1946 рр. були ліквідовані прибічниками проводу ПЗУЗ (за це вони отримали зневажливу назву «ліквідатори»).

** План створення легендованого проводу належав керівнику Оперативної групи НКГБ УРСР у Західній Україні (1944–1945 рр.), учаснику чекістських операцій ГПУ-ОГПУ проти петлюрівської еміграції у 20-х рр. ХХ ст. полковнику Сергієві Каріну-Даниленку («Данілову»).

⁷³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. — Т. 1. — С. 357–366; Веденев Д., Шевченко С. «Драма писателя и поединок спецслужб» // 2000. — 24 ноября. — 2000. — С. 24.

Зміна умов боротьби («період натиску»), великі людські втрати*, труднощі з харчовим і військово-матеріальним забезпеченням навесні—влітку 1945 р. призвели до відмови від партизанських методів боротьби УПА і переходу в нову якість збройного підпілля. За директивами керівництва руху командування пришвидшило розформування повстанських підрозділів на ПЗУЗ**.

Від червня 1945 р. було розформовано залишки загонів «Прилуцький» і «Стародубський» (ЗГ «44»), бригад «Жовті Води», «Пам'ять Крут», відділу «Азіати» (ЗГ «33»). Невелика частина вояків діяла у складі підвідділів УПА, інша частина перейшла до боївок СБ, територіальних ВОПів, почотів провідників різних рівнів або нелегально переховувалася. На 1 вересня 1945 р. на території ПСК «Одеса» зафіксовано таку чисельність структур руху: бойова (бойки СБ, ВОПи) і ділова «сітка» — до 900 учасників, почоти «керівного активу» — 120 осіб, 4 підрозділи УПА — 240 вояків⁷⁴. Загалом процес розформування УПА зайняв більш ніж півроку.

Всупереч об'єктивній потребі перейти у 1945 р. до нових, конспіративних методів боротьби частина керівників визвольного руху все ж діяла, використовуючи партизанську тактику, керуючи невеликими рухливими кавалерійськими підрозділами з 5—25 осіб, які були одночасно їхніми охоронами-почотами. Такі почоти, зокрема, мали командири-провідники: П. Гудзоватий — «Василь Вечера» (почотом керував «Мисливець»), С. Янишевський — «Далекий» (почотом керував «Бор»), полковник Іван Трейко — «Дибов» (почотом керував «Босвий»), І. Литвинчук — «Дубовий» (почотом керував Степан Коваль — «Бурлака»), Ф. Воробець — «Олекса Глід» (почотом керували «Левадний» та Володимир Кирик-Петрук — «Деркач»), П. Олійник — «Сергій» (почотом керував «Семен»), М. Козак — «Смок» (почотом керував Микола Місько — «Бойко»), Ярослав Дудар — «Верес» та ін.

Закінчення війни в Європі, вивільнення значних військових ресурсів, «зголошення з повинною» великої кількості т. зв. нелегалів

* У січні 1945 р. зазнала великих втрат бригада «Пам'ять Крут», у лютому — бригада «Жовті Води», у березні — відділ «Чорні Гайдамаки», у червні — бригада «Помста Базару».

** За свідченням колишнього командира ЗГ «44» Ф. Воробця — «Шигунича Дениса», у січні почалося розформування ЗГ «44», а в лютому 1945 р. — ЗГ «33».

⁷⁴ ЦГАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 1693. — Л. 119.

(учасників визвольного руху і не тільки) дали змогу радянській владі з новою силою взятися за «ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів»⁷⁵. Тепер у цій справі запровадили притаманний іншим господарським і суспільним сферам в СРСР принцип плановості.

Так, до 1 серпня 1945 р. в кожному районі й області Західної України на основі агентурних розробок були підготовлені плани ліквідації повстанських підрозділів, де вказували їхній склад, місця діяльності, прізвища і псевдоніми учасників, а також називали відповідальних за ліквідацію. Загалом, безпосередньо ліквідацією мали займатися створені з внутрішніх і прикордонних військ НКВД спеціальні військові групи. Для виконання конкретних (персональних) завдань мали створюватися спецгрупи⁷⁶.

Щоб запобігти акціям ОУН і УПА в населених пунктах, запроваджували репресії (арешти, виселення у віддалені місцевості СРСР) щодо лояльного до націоналістів населення («бандпособники») та населення, підозрюваного у сприянні їм («куркулі, торговці та ін.»).

Це певною мірою нагадувало практикований у боротьбі з повстанським рухом початку 20-х рр. ХХ ст. в Україні т. зв. інститут відповідачів, коли, наприклад, за повстанську акцію у селі чекісти розстрілювали кожного десятого відповідача.

Наступним кроком у розвитку тактики протиповстанської боротьби стала постанова ЦК КП(б)У від 27 листопада 1945 р., яка пропонувала місцевим органам, щоби зберегти агентурні кадри та дезорієнтувати учасників руху, вдатися до викликів і вербування великої кількості місцевого населення (головно з числа ворожих радянській владі елементів)⁷⁷.

За задумом партійного керівництва, це мало викликати підозру та репресії з боку ОУН і УПА, що спонукало б місцеве населення до активного самозахисту і дало б можливість втягнути його у братовбивчу боротьбу, яка підірвала би визвольний рух. Ще одним способом безпосередньої ліквідації учасників руху мало стати

⁷⁵ Див.: *Постанова ЦК КП(б)У від 24 липня 1945 р. // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 169–174.*

⁷⁶ *Станом на 20 квітня 1945 р. у Рівненській обл. діяло 49 спецгруп чисельністю 905 осіб, у Волинській обл. на 20 червня 1945 р. – 33 спецгрупи чисельністю 397 осіб. (Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. – Т. 2. – С. 463).*

⁷⁷ *Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – С. 174–177.*

провокування збройних акцій з їхнього боку («організація обманних приманок»).

У другій половині 1945 р., після розформування (демобілізації, ліквідації) більшості великих підрозділів УПА на ПЗУЗ, роль основної бойової сили поступово перейшла до СБ. У листопаді 1945 р. радянські органи у Волинській області зафіксували діяльність 21 боївки СБ та 8 «банд»⁷⁸, у Рівненській області — 21 боївки та 21 «бандгрупи» (ВОПи, почоти, проводи тощо)⁷⁹.

СБ, як окрема структура визвольного руху, що невпинно перетворювалася на протирадянське підпілля, стала певним бар'єром на шляху агентурно-оперативної діяльності радянських спецорганів. Від літа 1945 р. внутрішньоорганізаційна діяльність СБ зосереджувалася на посиленні всіх структур «найпевнішими і найздібнішими кадрами» ОУН, «виробленні чуйності» кадрів до дій агентури, вивченні методів роботи НКВД⁸⁰.

Після переходу визвольного руху до нових форм збройно-підпільної боротьби, наступного, 1946 р. УПА на ПЗУЗ була остаточно ліквідована. У процесі її ліквідації командири переходили на різні щаблі підпільної мережі, при цьому за вищими командирами залишалися функції керівників формальних структур УПА, а колишні начальники розпущених штабів опікувалися діяльністю військових референтур. Формальну роботу не припинили тільки оперативнопersonальні відділи штабів УПА-«Північ» і УПА-«Південь» та з'єднань ім. Хмельницького, «44» і «Холодний Яр».

Взимку 1945—1946 рр. визвольний рух на ПЗУЗ зазнав нових вагомих персональних втрат. До цього призвела агентурно-провокативна діяльність спецгрупи УНКВД Волинської області. Ця група складалася переважно з колишніх членів ОУН і УПА на чолі з керівником зв'язку Луцької (Волинської) округи Йосипом Кравчуком — «Комаром» («Тв'ордим»).

⁷⁸ *Йдеться про «банди» під командуванням «Ворона» (11 осіб), Івана Дем'янчука — «Дніпровича» (70 осіб), Івана Кисля — «Ігоря» (31 особа), Тихона Зінчука — «Кубіка» (76 осіб), «Орла» (4 особи), «Степового» (18 осіб), Кирила Максимчука — «Стріли» (50 осіб), Олексія Мельника — «Чорноморця» (4 особи) (ЦІАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 1699. — Л. 16—17).*

⁷⁹ *Там же. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 1677. — Л. 46—77.*

⁸⁰ *Архів управління СБУ у Тернопільській області. — Спр. 31997. — Арк. 189 (конверт). — Арк. 17.*

У результаті дій групи радянським спецорганам вдалося виявити місце перебування проводу ПЗУЗ у с. Романів Теремнівського району Волинської області. Під час спецоперації НКВД 13—14 грудня 1945 р. загинули всі, крім провідника, співробітники (референти) проводу: організаційний референт, виконавач обов'язків провідника сотник-політвиховник Я. Дудар — «Архип» («Верес»); референт СБ сотник контррозвідки Василь Коренюк — «Модест»; референт пропаганди «Вік» («Апостол»); референт зв'язку Леонід Волосовець — «Улас»; секретар «Сизий». Провідник ПЗУЗ М. Козак — «Лука» був на відправі (зимував) у члена Проводу ОУН В. Кука — «Кочегара» («Лемеша»), і тільки з його поверненням у 1946 р. почала відновлюватися робота керівних структур ПЗУЗ.

Серед інших втрат на ПЗУЗ були: командир УПА-«Північ», організаційний референт ПЗК «Москва» сотник П. Олійник — «Сергій» («Еней»), командир УПА-«Південь» сотник С. Котик — «Докс», ШВШ ЗГ «44» сотник П. Гудзоватий — «Василь Вечера», провідник Луцької (Волинської) округи Федір Заборовець — «Жен». 15 січня 1946 р. у засідку спецгрупи УНКВД Волинської області потрапив провідник ПСК «Одеса», командир ЗГ «44» майор Ф. Воробець — «Шигуніч Денис»; він був поранений і заарештований.

Структура і керівний склад УПА на ПЗУЗ у першій половині 1946 р. були такими. Функції командира УПА-«Північ» виконували П. Олійник — «Сергій»* і, мабуть, І. Литвинчук — «Максим Дубовий». Посади ШВШ і пвх., певно, лишалися вакантними. «Максим Дубовий» керував і найбільшим формуванням УПА-«Північ» — з'єднанням груп ім. Хмельницького, яке діяло у ПЗК «Москва». До складу ЗГ входили невеликі підвідділи і ВОПи Івана Дем'янчука — «Дніпровича», Івана Кисіля — «Ігоря», Тихона Зінчука — «Ромба» («Кубіка»), Олекси Фінчука — «Ольхи», Олексія Мельника — «Чорноморця» та ін., — загальною чисельністю до 200 осіб.

У ПСК «Одеса» після полонення командира ЗГ «44» Ф. Воробця — «Шигуніча Дениса», смерті ШВШ П. Гудзоватого — «Василя Вечери» та утворення опозиції на чолі з «Далеким» (край «Одеса») керівні структури ЗГ «44» вже не відновлювалися. Останній найбільший підрозділ «Ольхи» (до 50 вояків) перейшов до складу ЗГ

* Загинув 18 лютого 1946 р. в сутичці з підрозділом НКВД.

ім. Хмельницького. Залишки невеликих підрозділів УПА на території краю «Одеса» ще діяли у вигляді ВОПів.

Функції командира УПА-«Південь» і з'єднання «Холодний Яр» аж до загибелі 26 липня 1946 р. на Мізоччині виконував сотник «Гармаш». До складу з'єднання входили підвідділи Ананія Присяжнюка — «Гарасима», Федора Мельничука — «Гука», Олександра Кравчука — «Крука», Михайла Кондраса — «Міші» та ін., — загальною чисельністю до 150 осіб.

У першій половині 1946 р. підрозділи УПА-«Південь» провели на Волині декілька вдалих боїв. Зокрема, 2 січня відділ на чолі з командиром УПА-«Південь» «Гармашем» у двох боях на Шумщині завдав противнику поважних втрат (19 осіб убитими). Серед інших, переможні бої мали підвідділи «Гарасима» і «Гука». Останній 25 лютого у с. Загайці Дедеркальського району захопив у полон 22 солдат противника, а в бою 29 червня на хут. Снігурів того ж району убив 16 ворогів і поранив 6⁸¹. В УПА-«Північ» вдалими бойовими акціями, зокрема із роззброєння винищувальних батальйонів, відзначився кавалерійський підвідділ (ВОП) під командуванням В. Кирика-Петрука — «Деркача».

Важливою подією, в тому числі й для визвольного руху на ПЗУЗ, стало проведення 10 лютого 1946 р. виборів до Верховної Ради СРСР. Напередодні виборів рух почав активну пропагандивну діяльність задля їхнього зриву, зокрема за допомогою листівок і відозв до населення та червоноармійців. На день виборів планувалося провести збройні акції на виборчих дільницях, в адміністративних установах, на лініях зв'язку, транспортногo сполучення тощо.

ЦК КП(б)У, знаючи про ці плани, прийняв відповідні постанови (від 22 січня, 6 і 8 лютого 1946 р.)⁸², згідно з якими до більшості населених пунктів Західної України були введені підрозділи ЧА, прикордонних і внутрішніх військ НКВД (на ПЗУЗ у середньому по 20—40 осіб на село), які взяли активну «участь» у підготовці та проведенні виборів. Ця акція отримала назву «великої блокади» і більш ніж на два місяці паралізувала діяльність повстанців і підпільників у селах.

⁸¹ Інформатор, 1946. — № 1. — С. 44–45 // Рівненський краєзнавчий музей. — РКМ № 14161.

⁸² Див.: Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. — С. 200–204, 212–213, 215.

У середині 1946 р., з огляду на несприятливі політичні обставини, що відзначалися тотальним поліційним терором в СРСР і відносно «мирною» міжнародною ситуацією, визвольний рух на ПЗУЗ був змушений остаточно перейти від наступальної (повстанської) до оборонної («глибоко підпільної») тактики боротьби. Нова тактика полягала у конспіративних політично-бойових діях, в чій основі лежала політично-пропагандивна робота з виразною тенденцією уникати широких (масових) акцій та масштабних збройних виступів.

Збройні підрозділи руху на ПЗУЗ (боївки, ВОПи) були повністю підпорядковані керівникам організаційної мережі (починаючи від району) для бойової та організаційної роботи. Колишня військова референтура трансформувалась у військову організаційно-персональну, яка, охоплюючи тільки військовиків, узгоджувала дії з організаційною референтурою округ, країв та ПЗУЗ. Референтура СБ діяла за наказами та інструкціями своїх ділових зверхників, при тому тісно співпрацюючи з організаційними зверхниками (з мережею підпілля). Всі бойові акції підпілля (диверсії, терористичні акти) відбувалися від імені УПА.

У другій половині 1946 р. збройне підпілля на ПЗУЗ очолювали провідник ОУН ПЗУЗ М. Козак — «Лука» («Вівчар», «Чупринка») та, мабуть, військовий референт (командир УПА-«Північ») І. Литвинчук — «Максим Дубовий». Інші референтури проводу ПЗУЗ після загибелі їхніх керівників у грудні 1945 р. були позбавленими керівництва. Організаційна структура і керівний склад були такі:

Північно-західний край (ПЗК) «Ліс»: провідник, командир з'єднання «Хмельницький» — І. Литвинчук — «Максим Дубовий»; організаційний референт і, певно, військовий референт та ШВШ з'єднання «Хмельницький» — Микола Троцюк — «Дем'ян» («Верховинець»), референт СБ — Панас Ковальчук — «Петро».

Округи: Волинська («І»): провідник — Михайло Бондарчук — «Стимид» («Устим», «Усатовський»); організаційний референт Зиновій Самчук — «Александр» («Шварц»); до складу округи входили надрайони: Володимир-Волинський, Горохівський, Дубнівський, Луцький;

Ковельська («ІІ»): провідник — Валерій Бондарчук — «Гордієнко» («Гордій», «Пилип», «42»), референт СБ — Василь Сементух — «Ярий» («Панас»); до складу округи входили надрайони: Камінь-Каширський, Ковельський, Любомльський, Рафалівський;

Берестейська («ІІ»): провідник, референт СБ — Микола П'ятигорик — «Гай»; члени проводу — Арсен Клиновий — «Шах», Михайло Березовський — «Євген»; до складу округи входили надрайони: Берестейський («Круча»), Кобринський («Лан»), Пінський («Степ»), які, своєю чергою, включали декілька північних районів Волинської та Рівненської областей України.

З 57 районів, включених до ПЗК «Ліс», організаційною мережею («сіткою») підпілля було охоплено 46. Загальна чисельність збройного підпілля, без легалізованих та симпатиків, на жовтень 1946 р. складала до 700 осіб, з них військових фахівців — понад 20⁸³.

Північно-східний край (ПСК) «Степ» мав після відокремлення групи «Далекого» тимчасовий провід: провідник — «Чорновус»; військовий референт — Яків Яковлів — «Юрко»; організаційний референт — Ярослава Скаб — «Варка» («Ганка»); референти СБ — Володимир Кобринович — «Сівач», Андрій Пашковець — «Коваль» («Кнопка»).

До складу ПСК входили 3 надрайони: Корецький («Вага») — провідник Яків Яковлів — «Юрко»; Костопільський («Поле») — не опанований організаційно; Сарненський («Звір») — провідник «Чмелик». Загальна чисельність збройного підпілля, без легалізованих та симпатиків, на жовтень 1946 р. складала 123 особи⁸⁴.

Окрема, Рівненська округа («Гори»): провідник — Анатолій Мавєський — «Уліян» («Йовта»); замісник — «Ат». До складу округи входили Здолбунівський та Рівненський надрайони, що поділялися на Гощанський, Здолбунівський, Клевансько-Теремнівський, Мізоцький, Олександрійський, Оликський, Острожецький, Острозький та Рівненський райони. Загальна чисельність збройного підпілля Рівненської округи, без легалізованих та симпатиків, на жовтень 1946 р. складала 182 особи⁸⁵.

До складу самопроголошеного проводу краю «Одеса» входили: провідник С. Янишевський — «Далекий» («Богослов»); заступник, відповідальний за дії у південних районах — Ярослав Титко — «Роман»; відповідальний за дії у східних районах — Микола Мельник — «Павло»; керівник диверсійно-терористичної діяльності

⁸³ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 49. — Арк. 335.

⁸⁴ Там само. — Арк. 333.

⁸⁵ Там само. — Арк. 318.

А. Лучковський — «Дніпро»; Іван Кріль — «Зінько»; «Улас». Організаційною роботою були охоплені Костопільщина, Деражненщина, Кореччина, Гошанщина та окремі райони у Житомирській, Кам'янець-Подільській і Київській областях. Чисельність збройного підпілля краю на кінець 1946 р. становила близько 300 осіб.

Загальна чисельність учасників визвольного руху на ПЗУЗ, не враховуючи новоствореної легальної мережі та симпатиків, восени 1946 р. складала до 1300 осіб. За даними радянських спецорганів, у Волинській області члени руху діяли у складі 22 підпільних організацій, ВОПів і боївок СБ⁸⁶, у Рівненській області — 26 боївок СБ, 28 підпільних організацій ОУН та 3 ВОПів⁸⁷. ВОПи діяли, зокрема, у Локачинському і Маневицькому районах Волинської області; на Гошанщині (командир — В. Кирик-Петрук — «Деркач»), Рокитнівщині (командир — Кузьма Бричко — «Черешня»), Костопільщині (командир — «Ведмідь») у Рівненській області. Названі ВОПи наприкінці 1946 р. належали, мабуть, до останніх підрозділів УПА, що неформально діяли на ПЗУЗ.

Організаційна діяльність визвольного руху на ПЗУЗ у 1946 р., порівняно з 1945 р., за свідченням провідника М. Козака — «Луки» («Чор-енка»), зробила «великий крок вперед»⁸⁸. Після запряження членів остаточно впорядкована структура ОУН на ПЗУЗ. Встановлено регулярний зв'язок з найвіддаленішими організаційними окраїнами. Для видання і перевидання пропагандистських і висхідних матеріалів налагоджено роботу друкарської техніки.

Підпільна діяльність на ПЗУЗ у 1946 р. характеризувалася остаточною переходом від повстансько-військових до підпільно-конспіративних методів боротьби («збройне підпілля»). Тоді ж розпочато творення в індивідуальному порядку нової мережі руху з легалізованих членів («легалів»). До слабких місць підпільної роботи належали брак професійних кадрів та недостатня підготовленість апарату організації.

Перехід визвольного руху 1946 р. до глибоко законспірованої діяльності ускладнив для радянської сторони його «остаточну ліквідацію». На початку 1947 р. органи МВД і МГБ у Волинській

⁸⁶ ЦІАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Д. 2957. — Л. 66–71.

⁸⁷ Там же. — Д. 2921. — Л. 1–9.

⁸⁸ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 8. — Арк. 122.

і Рівненській областях констатували відсутність кваліфікованої агентури та поганий доступ до підпілля⁸⁹. Таке становище дало змогу визвольному рухові провадити організовану діяльність у регіоні ще майже десять років.

* * *

Підсумовуючи, можна констатувати, що на початку весни 1943 р. в умовах німецької окупації після генезового періоду в лоні політичної формації ОУНСД постала військова формація УПА. Щораз активніша повстанська боротьба дала змогу українському визвольному рухові уже влітку 1943 р. охопити своєю військово-адміністративною діяльністю більшість регіонів ПЗУЗ. В умовах переходу до воєнного стану УПА та ОУНСД, відповідно, перебирають на себе функції фронту й запілля. Протягом другої половини 1943 р. зростає чисельність і завершується формування структур повстанської армії та запілля, а їхня діяльність поширюється на прилеглі регіони.

Наближення до ПЗУЗ німецько-радянського фронту змушує УПА та запілля реорганізуватися та вжити заходів, щоби підготуватись до боротьби з новим супротивником. Зміни проводили, зважаючи на вимоги загальноукраїнської діяльності визвольного руху. Так, на межі 1943—1944 рр. було створено регіональні (крайові) повстанські угруповання, зокрема УПА-«Північ» та УПА-«Південь».

Переміщення фронту та нова підрадянська дійсність істотно вплинули на стан і діяльність організацій визвольного руху на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах. Щоб адекватно відповісти на військово-політичні реалії, вони активно реорганізуються та пристосовуються до накиннутих супротивником умов тотальної, безкомпромісної боротьби.

Вихід лінії фронту за межі України дав змогу радянському режимові зосередити свої мілітарні й агентурні зусилля для ліквідації УПА та її запілля, які, фактично, перетворилися на протирадянське підпілля. Близьке завершення війни й пов'язані з цим процеси спонукали керівництво визвольного руху запровадити жорсткі заходи самозбереження. Водночас, важкі умови боротьби, великі людські втрати і ускладнене матеріальне забезпечення призвели до відмови від партизанських методів боротьби УПА і переведення її в нову

⁸⁹ ЦГАГО. – Ф. 1. – Оп. 75. – Д. 221. – Л. 68, 80.

якість збройного підпілля. При цьому, з пропагандивною метою, всі подальші дії збройного підпілля мали відбуватися від імені УПА.

Закінчення Другої світової війни та вивільнення значних військових ресурсів дали радянській владі можливість активніше боротися з організаціями українського визвольного руху. Після переходу до нових форм збройно-підпільної боротьби УПА на ПЗУЗ протягом 1946 р. остаточно ліквідується. Замість наступальної тактики прийшла тактика оборонна. Така зміна допомогла визвольному рухові на ПЗУЗ діяти аж до середини 50-х рр. ХХ ст.